

שמואל בהט

להבדיל בין קודש לחול: עיצובה של רחבת הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים ומשמעויותיו

להבדיל בין קודש לחול: עיצובה של רחבת הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים ומשמעויותיו

מבוא

זה דורות רבים נחשב הכותל המערבי לאתר התפילה והעלייה לרגל החשוב ביותר עבור העם היהודי.¹ במהלך המאה התשע עשרה התחזק מעמדו, הוא הלך והפך למקום תפילה קבוע ומוסדר, דומה יותר ויותר באופיו ובצורתו לבית כנסת.² בתקופה זו היה הכותל בעיקר מקום תפילה ובכי על החורבן, כפי שעולה מתיאורים רבים.³ כינויו הרווח בתקופה זו בתיאוריהם של נוסעים אירופים היה כותל הדמעות (The Jews Wailing Wall, מילולית: כותל הבכי). כפי שהראה אריה ספוזניק, מן העשור השני של המאה העשרים החלו אישים ציונים לראות בכותל סמל לאומי של גבורה וקוממיות לאומית ולא עוד סמל דתי או סמל לחורבן. תהליך זה, שהתגבר בתקופת המנדט הבריטי, הוביל למציאות שבה גורמים שונים בחברה היהודית העניקו לכותל משמעויות סמליות שונות: גורמים דתיים ביקשו להמשיך לראות בו סמל דתי, ואילו גורמים חילוניים ביקשו לראות בו סמל לאומי.⁴

בשער המאמר:
חשיפת רחבת
הכותל המערבי
מספר ימים לאחר
מלחמת ששת
הימים, יוני 1967
(צילום: יהודה גרינברג,
מתוך אתר פיקיוויקי)

* המאמר מבוסס על פרק מתוך: ש' בהט, 'עיצוב מרחב הכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים (1967–1982): בין דת ללאומיות', עבודת דוקטור, אוניברסיטת אריאל בשומרון, תשע"ט. העבודה נכתבה בהנחיית פרופ' יוסי גולדשטיין. אני מודה לפרופ' נחם אילן, לפרופ' אייל בן-אליהו ובמיוחד לד"ר ראובן גפני על הערותיהם ועל עצותיהם המועילות. קיצורים בהערות: אה"כ – ארכיון הכותל המערבי, ירושלים; אה"מ – ארכיון המדינה, ירושלים.

- שאלת תולדות התקדשותו של הכותל חורגת ממסגרת מאמר זה. ראו על כך: ד' בהט, 'מאמתי מתפללים ליד הכותל המערבי?', ארץ-ישראל, כח [ספר טדי קולק] (תשס"ח), עמ' 235–238.
- 'בן-אריה, עיר בראי תקופה: ירושלים במאה התשע-עשרה, ירושלים תשל"ז, עמ' 348–355, 417–422; ש' בהט, 'מקום קדוש' ל"מקדש מעט" – תהליך קביעתה של רחבת הכותל המערבי כבית כנסת בשלהי התקופה העות'מאנית ובתקופת המנדט הבריטי, מורשת ישראל, 15 (תשע"ח), עמ' 243–264. במאה התשע עשרה לא הפך הכותל לבית כנסת של ממש, בעיקר בגלל ההגבלות שהטילו השלטונות.
- ראו לדוגמה: J. Berggren, *Reisen in Europa und in Morgenlande*, II, Leipzig 1826, p. 321; E. Robinson, *Biblical Researches in Palestine, Mount Sinai and Arabia Petraea: A Journal of Travels in the Year 1838*, I, London 1841, pp. 349–350; Ch. Warren, *Underground Jerusalem: An Account of Some of the Principal Difficulties Encountered in its Exploration and the Results Obtained: With a Narrative of an Expedition through the Jordan Valley and a Visit to the Samaritans*, London 1876, p. 368. בתרגום לעברית: 'צ' ורן, ירושלים של מטה: סיפור מחקרה של עיר הקודש, המסע בעמק הירדן וביקור אצל השומרונים, תרגמה ש' הרן, תל אביב תשמ"ז, עמ' 239; J. Finn, *Stirring*; 239; *Times, Or Records from Jerusalem Consular Chronicles of 1853 to 1856*, London 1878, pp. 118–119. בתרגום לעברית: ג' פין, עתות בסופה: עלים מדפתי הקונסוליה בירושלים משנת 1853 עד 1856, תרגם א' אמיר, ירושלים תש"ם, עמ' 73; F. de saulcy, *Jerusalem*, Paris 1882, p. 50. וראו גם את העדויות המובאות אצל: א' יערי, מסעות ארץ ישראל של עולים יהודים: מימי הביניים ועד ראשית ימי שיבת ציון, תל אביב תש"ו, עמ' 542; 'ט' טריוקס, משפט הכותל: דין וחשבון ועדת הכותל המערבי הבין-לאומית: השתלשלות הענין, החקירות והעדויות בירושלים, התזכיר היהודי, פסק הדין, דבר המלך, תל אביב תרצ"א, עמ' 32–33; מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל: רשומות ועדויות לתולדות הישוב היהודי, תל אביב תשכ"ז, עמ' 448–449.
- א' ספוזניק, 'קדושה ציונית מחולנת ביצירת עולמו של היהודי החדש', ישראל, 16 (תש"ע), עמ' 165–194; A.B. Saposnik, 'Wailing Walls and Iron Walls: The Western Wall as Sacred Symbol in Zionist National Iconography', *The American Historical Review*, 120, 5 (2015), pp. 1653–1681; מ' פרידמן, חברה ודת: האורטודוקסיה הלא-ציונית בארץ-ישראל, תרע"ח-תרצ"ו / 1936–1918, ירושלים תשל"ח, עמ' 297–314.

בעקבות כיבוש מזרח ירושלים בידי צה"ל במלחמת ששת הימים עבר הכותל, לראשונה בעת החדשה, לשלטון ישראלי. רשויות שונות במדינת ישראל החלו מייד בפעולות לעיצובו של המרחב הסובב את הכותל, בהתאם למשמעות הסמלית שביקשו לראות בו ולהעניק לו. פעולות אלה כללו את הריסתה של שכונת המוגרבים ויצירת כיכר גדולה על יד הכותל, הצבת מחיצה להפרדה בין גברים לנשים, חלוקת הכיכר לאזור תפילה ולאזור ביקור וחפירות ארכיאולוגיות ופינוי עפר מדרום ומצפון לרחבת הכותל, פעולות שבעקבותיהן נוצרו הגן הארכיאולוגי ונחשפו מנהרות הכותל. כתוצאה

האדריכל יוסף
שנברגר, 1973
(באדיבות המשפחה)

מכל אלה חלו תמורות משמעותיות במרחב הסמוך לכותל, ואלה הקנו לו את מראהו כיום והשפיעו על אופיו ועל משמעותו הסמלית. כל אחת מן הפעולות הללו לוותה במחלוקות נוקבות, שהיו קשורות בעיקרן לשאלה העקרונית בדבר מהותו של הכותל המערבי: היש לראות בו בעיקר אתר דתי ולעצבו כך, או שיש לראות בו בראש ובראשונה אתר לאומי-ממלכתי, אם גם בעל משמעות דתית, ולעצבו בהתאם לכך.⁵

האדריכל יוסף שנברגר, ששימש כיועץ האדריכלי של שר הדתות לענייני הכותל המערבי, הוא שתכנן את עיצובה של רחבת הכותל ויצר את חלוקתה של הכיכר הגדולה לאזור תפילה ולאזור ביקור. שנברגר, יהודי חרדי תושב ירושלים, נולד בגרמניה בשנת 1912 ועלה ארצה בשנת 1935, לאחר שסיים לימודי אדריכלות

והנדסה בדרמשטט שבגרמניה. הוא תכנן אתרים רבים ברחבי הארץ, בעיקר מוסדות ציבור, מוסדות תורה ובתי כנסת. בשנת 1957 זכה בתחרות לתכנון ציון קבר ר' שמעון בר יוחאי במירון, שעליה הכריזו משרד הדתות והחברה הממשלתית לתיירות,⁶ ובמהלך העבודות במירון הוא בא במגע עם אנשי שני המשרדים הללו ונוצרו קשרים בינו לבינם.⁷

תוכניתו של שנברגר לרחבת הכותל נועדה להיות זמנית, לשנים ספורות בלבד, אך קבעה למעשה את המציאות במקום עד היום. ההתנגדויות העקרוניות לתוכנית – מלבד אלה הבטיחותיות והאסתטיות – נבעו מנימוקים מנוגדים: מן העבר האחד ניצבו גורמים שביקשו כי כל הרחבה תהיה פתוחה למבקרים וגם אלה יוכלו להגיע אל הכותל, ומן העבר האחר ניצב הראשון לציון הרב יצחק נסים, שביקש כי כל הרחבה תוגדר כמקום קדוש ומקום תפילה, ולא יופקע חלק לטובת המבקרים.

5 מ' בנבנישתי, מול החומה הסגורה: ירושלים החצויה והמאוחדת, ירושלים תשל"ג, עמ' 251-261; ע' בנזימן, ירושלים: עיר ללא חומה, תל אביב תשל"ג, עמ' 155-171; ק' כהן-הטב, 'קדושה, לאומיות ותיירות: עיצוב רחבת הכותל המערבי בירושלים לאחר מלחמת ששת הימים', אופקים בגיאוגרפיה, 75 (תש"ע), עמ' 26-39; ד' בר, לקדש ארץ: המקומות הקדושים היהודיים במדינת ישראל 1948-1968, ירושלים תשס"ז, עמ' 211-219; הנ"ל, 'המאבק על הכותל המערבי בין מלחמת ששת הימים (1967) למלחמת יום הכיפורים (1973)', י' בן-אריה ואחרים (עורכים), חקר ירושלים לתקופותיה: חומר ודעת, ירושלים תשע"ה, עמ' 318-346.

6 שר הדתות מ"ח שפירא אל מזכיר הממשלה, 1 ביולי 1957, אה"מ, ג-5586/7. על פעולותיו של משרד הדתות בעיצובם של אתרים קדושים בכלל וקברי צדיקים בגליל בפרט ראו: א' שחר וא' נצן-שיפטן, 'עולם מעגלי, עולם ישר וזוויתי: בין תל חצור לקבר חוני המעגל', זהויות, 5 (תשע"ד), עמ' 99-130; ועל תפיסת עולמם הדתית-לאומית של ראשי משרד הדתות וביטוייה האדריכלי ראו: שם, עמ' 124-125.

7 י"א שנברגר, אורחות ימים, ירושלים תשע"ג, עמ' 39-41. וראו גם: מ' יעקובסון, 'מהבית שחבר אל בניין הבית: תרומתם של ילידי גרמניה לאדריכלות בישראל', עת-מול, 242 (תשרי תשע"ו), עמ' 29-31.

בעשור שאחרי מלחמת ששת הימים הועלו כמה וכמה הצעות לעיצובה הקבוע של רחבת הכותל, אך אף אחת מהן לא יצאה אל הפועל. תוכניות אלה, ובעיקר החשובה שבהן, תוכניתו של האדריכל משה ספדיה, נדונו רבות במחקר, ולאחרונה במחקריהם של אלונה נצן-שיפטן וקובי כהן-הטב.⁸ לעומת זאת תוכניתו של שנברגר כמעט לא נדונה במחקר, אף שהיא זו שהתבצעה למעשה והעניקה לרחבת הכותל את מראָה עד היום, ואף שנודעה לה השפעה מכרעת על תפקודו של האתר ועל אופיו, ובכך חשיבותה הרבה.⁹ במאמר זה אתאר את התוכנית, את מטרותיה ואת הפולמוס שהתחולל סביבה, ואעמוד על משמעויותיה הרחבות ועל השלכותיה על המאבק בין דת ללאומיות במרחב הכותל. אני מבקש להראות כי מטרת התוכנית הייתה לקדש את רחבת הכותל ולקובעה כבית כנסת, תוך הבדלתה מן המרחב הסמוך לה. המאמר עוסק גם במעמדה של הרחבה העליונה, שיועדה למבקרים, ובתמורות שחלו בה, והקשורות גם הן למאבק על משמעותו הסמלית של הכותל כאתר דתי או לאומי. מעמדה של הרחבה העליונה והתהליכים שפקדו אותה עדיין לא נדונו במחקר כלל.

המאמר מבוסס רובו ככולו על מסמכים רבים בארכיון מדינת ישראל וכן על מסמכים השמורים בכמה ארכיונים נוספים. כמו כן מבוסס המאמר על יומנו האישי של הרב מאיר יהודה גץ, ששימש כרב הכותל המערבי בשנים 1968–1995, ושהיה שותף לחלק מן התהליכים שהתחוללו במקום; במקור ארכיוני חשוב זה עדיין לא נעשה שימוש במחקר. נוסף על כל אלה הסתמכתי, בזהירות הראויה, על עיתונות התקופה.

תוכנית שנברגר, התוכנית לעיצובה הזמני של רחבת הכותל

בסוף חודש יוני 1967, שלושה שבועות אחרי כיבוש מזרח ירושלים בידי צה"ל, עבר הכותל המערבי מידיה של הרבנות הצבאית הראשית לאחריותו של משרד הדתות.¹⁰ עם קבלת האחריות לכותל

8 ד' קאסוטו (מנחה), 'עיצוב רחבת הכותל וסביבתה – דיון פתוח', הנ"ל (עורך), הכותל המערבי: קובץ מאמרים בשאלות עיצוב רחבת הכותל המערבי וסביבתה, ירושלים תשל"ו, עמ' 61–117; מ' בן-דב, 'תכנון רחבת הכותל', הנ"ל, מ' נאור ו' ענר (עורכים), הכותל, גבעתיים תשמ"א, עמ' 163–187; א' נצן-שיפטן, 'יש אנשים עם לב אדם': על מונומנטים, מודרניזם ושימור בכותל המערבי, תיאוריה וביקורת, 38–39 (2001), עמ' 65–100; M. Cohen, 'The Western Wall (Wailing Wall) Plaza', E. Meiron & D. Bar (ed.), *Planning and Conserving Jerusalem: The Challenge of an Ancient City*, Jerusalem 2009, pp. 316–323; K. Cohen-Hatab, 'Designing Holiness: Architectural Plans for the Design of the Western Wall Plaza after the Six-day War, 1967–1977', *Israel Studies*, 21, 3 (2016), pp. 126–152; A. Nitzan-Shiftan, *Seizing Jerusalem: The Architectures of Unilateral Unification*, Minneapolis, MN 2017, pp. 231–277.

9 אזכורים קצרים של התוכנית ושל המאבקים סביבה ראו: בנבנישתי (לעיל, הערה 5), עמ' 254–255; בן-דב (שם), עמ' 167. גם כהן תיאר בקיצור נמרץ את התוכנית והזכיר את המחלוקת שהתגלעה בעניינה, אך אין בדבריו תוספת על דבריהם של בנבנישתי ושל בן-דב. ראו: כהן (שם), עמ' 318. כהן-הטב הזכיר גם הוא את התוכנית אך לא עסק כלל בפולמוס על קיומה וכמעט לא עסק במשמעויותיה. ראו: כהן-הטב (לעיל, הערה 5), עמ' 33–32.

10 שר הדתות ד' ורהפטיג אל שר הביטחון מ' דיין, 25 ביוני 1967, ארכיון צה"ל, 77/2052/1995. וראו גם: שר הדתות ורהפטיג אל שר הביטחון דיין, 23 ביוני 1967, ארכיון צה"ל, 4/117/1970; 'הכותל' – לפיקוח משרד הדתות, מעריב, 26 ביוני 1967. מ"ב ביוני ועד 27 בו היה מזרח ירושלים בשלטון צבאי, כאשר השטחים שנכבשו במלחמה. ב-28 ביוני הוחלה עליו ריבונותה של ישראל, לאחר קבלת החוק לתיקון פקודת העיריות (מס' 6), התשכ"ז-1967 'והחוק לתיקון פקודת סדרי השלטון והמשפט (מס' 11), התשכ"ז-1967', שעניינם איחוד העיר ירושלים ומתן תוקף משפטי לחוק הישראלי בכל שטחה

החליט שר הדתות זרח ורהפטיג לגבש תוכנית זמנית לעיצובה של רחבת הכותל המערבי ולפרסם מכרז בין-לאומי לתכנון העיצוב הסופי של הרחבה ושל סביבתה.¹¹ בעקבות הריסתה של שכונת המוגרבים מייד אחרי מלחמת ששת הימים, בליל 10-11 ביוני, נוצרה על יד הכותל רחבה גדולה, במקום הסמטה הצרה שהייתה שם עד אותה עת. רבים מן המבקרים במקום הביעו אכזבה מכך שהכותל נדמה פתאום כקיר נמוך ביחס לשטח הגדול שעל ידו, ומאובדן תחושת האינטימיות שהייתה למבקרים ולמתפללים בסמטה הצרה והמתוחמת שהייתה על יד הכותל בעבר.¹² הכנת התוכנית

של העיר המאוחדת, ואישור 'חוק השמירה על המקומות הקדושים, התשכ"ז-1967'. ראו: פרוטוקול ישיבה קפה של הכנסת השישית, 27 ביוני 1967, דברי הכנסת, 49, חוברת לג, עמ' 2421. בטקס שהתקיים ב-2 ביולי הועברה האחריות לכותל באופן רשמי לידי משרד הדתות. ראו: 'פיקוח הכותל למשרד הדתות', הארץ, 3 ביולי 1967; 'צה"ל מסר הכותל לשלטון האזרחי', דבר, 3 ביולי 1967. על תהליך העברת הכותל לאחריותו של משרד הדתות, מניעיו והיבטיו הפוליטיים ראו: בר, המאבק על הכותל (לעיל, הערה 5), עמ' 331-333.

11 ע' בנזימן, 'פורסם מיכרז בין-לאומי לתכנון סביבת הכותל', הארץ, 29 ביוני 1967; 'רשות הגנים הלאומיים מתנגדת לתכניות של שר הדתות לגבי הכותל המערבי', דבר, 20 ביולי 1967; ע' בנזימן, 'נודחת תכנית לפרסום מיכרז בינלאומי לעיצוב רחבת הכותל', הארץ, 9 במאי 1968. כפי שכתב בנזימן, בסופו של דבר לא יצאה תוכנית זו לפועל ולא פורסם מכרז בין-לאומי לתכנון רחבת הכותל.

12 ראו לדוגמה: 'האזרחי', 'ללאמור לירושלים' – תיבנה, מעריב, 16 ביוני 1967; 'וקסלר', 'אכזבת הכותל המערבי', דבר, 9 ביולי 1967; מ' אמת, 'דמות הכותל המערבי', מעריב, 10 ביולי 1967; ל"י הירושלמי, 'סוד שיח', שם, 11 ביולי 1967; ע' וזטל, 'קיום לכותל', דבר, 29 בספטמבר 1967; בנבנישתי (לעיל, הערה 5), עמ' 137.

פרסומים בעיתונות על האכזבה ממראה הכותל בתוך הרחבה הגדולה שנוצרה בסמוך אליו לאחר הריסת שכונת המוגרבים מייד בתום מלחמת ששת הימים. מימין: דבר, 9 ביולי 1967 משמאל: מעריב, 11 ביולי 1967

סוד שיח

— מאת לוי יצחק הירושמי —

... קירבה בינך לבינו — כמו שייך. אחת לו והוא לך, מאז ומתמיד.

מתוך כך רחשת לו אימון בלתי מוגבל — והבחינת עמו כל סוד כמוס.

האינטימיות שבסוד-שיח בינך לבינו — לא היתה עמוקה ממנה.

עכשיו יראתי מפני הפגישה עמו. לאחר עשרים שנה (בקירוב) ש- לא ראיתיו פנים-אל-פנים — נתמל- אתי פחד לקראת חזונו המגע עמו. כל העת האמנתי בגאולתו הקרובה. כל העת ציפיתי לרגע הזה, בו שוב אתיצב לפני, המורם מעל, ואפול לתוך חיקו החם.

אך משבאה שעת-הגאולה ונתקרבתני אליו — נפלה עלי היראה.

חמיד היתה לי יראת-כבוד לפי ניו, עתה היתה היראה גדולה מן הכבוד.

פשוט, לא הכרתיו. אבני הגדולות — כל אחת נשארה במקומה. אך בשנים עבר- ו, בעת שעמדתי לפניו, אספה אותו הר- שנה, שאני מדבר אל הכותל. עתה השתי כאילו אני מדבר אל הקיר.

הכותל שלי כאילו נעלם — ולשוני כמו נאלמה.

דווקא בעת שגנאל מידי ודים וצריך היה להיראות גזול יותר, נישא יותר, מורם יותר — כאילו שחה קומתו. דווקא בעת הזאת — גימדוהו.

חמרתם שיצרו בסביבתו — כאילו הצר אותו. דומה כאילו הוקמה מתיבה ביני לבינו. סרה האווירה האינטימית. עכשיו — סוד-השיח למעט שאינו אפשרי.

עת שעמדתי בשעת-בוקר לפני הכותל — לחשתי באוזני לחש אחד של תפילה-תחינה: יידי רצון ש- החונן לאדם דעת יתן לאבות ירוש- לים השלימה בינה לתחזיק עטרת ה- כותל ליושנה — אוחת עטרת שהלמה אותו להפליא.

לאחר השתדור — חייב לבוא השיח- זור.

אכזבת הכותל המערבי

מאות האלפים הבאים לבקר ליד הכותל המערבי מתאכזבים ברה.

אלה שהכירו את "הכותל" מלפני י קום המדינה זוכרים את יפעת

גבהו של הכותל כאשר הם עומד דים למטה ומריבים ראשם בעליה

כדי להקיף גבהו.

המבקרים לראשונה את הכותל מתרשמים רק מעט במראוהו. אך

כמוכן הסנטימנטים אל הכותל עו- שים את שלהם.

משרד הדתות לא הכתיר להם ולשם מה פתחו כל הכתים שבסבי- בת הכותל ונוצר "מרחב הסתכ- לות". לדעתו פינו המפילת ליד

הכותל לעומק (הרי ידוע שהלק הארי של הכותל טמון מתחת לפני

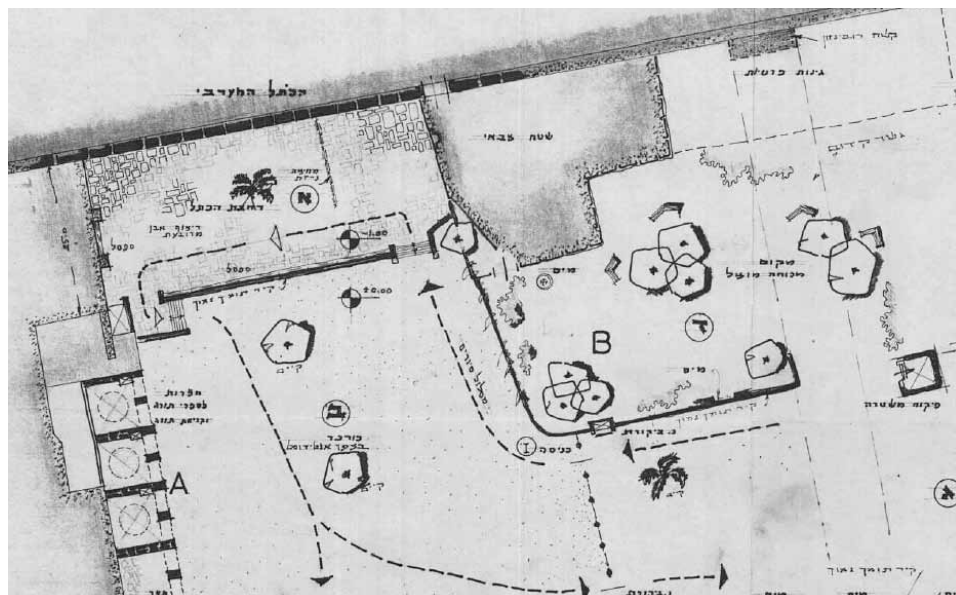
השטח של היום) יתן מקום למד- רנות יורדות, וככה תהיה "הירי-

דה" אל הכותל לצורך "עלייה" של הכותל והרושם שיוצר יהיה עצום.

הירושלמי, 9 ביולי 1967

הירושלמי, 11 ביולי 1967

בתוך זמן קצר, עוד בחודש יולי 1967, הציג שנברגר לפני שר הדתות ולפני הרבנים הראשיים לישראל את תוכניתו הזמנית לעיצוב רחבת הכותל.¹⁴ שר הדתות אישר את התוכנית, והיא הועברה למהנדס מחוז ירושלים במע"ן, עמנואל פרידמן, שהופקד על ביצועה.¹⁵ שנברגר תכנן להנמיך את רחבת הכותל, ובכך לחשוף נדבכים נוספים של הכותל המערבי, שהיו קבורים באותה עת מתחת לרחבה. התכנון היה להנמיך רק את האזור הסמוך לכותל וכך ליצור בכיכר הגדולה שני מפלסים, שהפרש הגובה ביניהם כ-2 מ' – מפלס תחתון סמוך לכותל ומפלס עליון ממערב לו.¹⁶

מפת התוכנית
הזמנית לעיצוב
רחבת הכותל שהציג
שנברגר לשר הדתות
ולרבנים הראשיים,
יולי 1967
(ארכיון המדינה)

13 מ' רוזנברג, מנהל לשכת שר הדתות, אל מהנדס מחוז ירושלים במע"צ (ע' פרידמן), 17 ביולי 1967, אה"מ, גל-11884/27; מ"ע דרוק, מנהל המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות, אל שנברגר, 10 באוגוסט 1967, אה"כ; ע' בנימן, 'מכלאות ליד הכותל המערבי': משרד הדתות הופך רחבת הכותל לבית כנסת אורתודוקסי', הארץ, 18 ביולי 1967.

14 'הכותל המערבי' עיצוב הרחבה, רשימת "דרכי ביצוע", תמוז תשכ"ז (יולי 1967), אה"מ, גל-11884/27; פרוטוקול ישיבת מהנדסים ואדריכלים בעניין תכנון רחבת הכותל המערבי, 31 ביולי 1967, שם.

15 פרידמן אל ס' לופז, סמנכ"ל משרד הדתות, 25 ביולי 1967, אה"מ, גל-11884/27.

16 ראו לדוגמה: י' שנברגר, 'רחבת הכותל – רעיונות לתכנון ושיפוץ אחרי אייר-סיון תשכ"ז', ד' קוטלר (עורך), ירושלים בבניינה: קובץ מוקדש לזרכי שימורם ושיקומם של אתרים מקודשים והיסטוריים, ירושלים תשל"ב, עמ' 82-87, במיוחד עמ' 82. בתוכנית הראשונית של שנברגר, מחודש יולי, דובר על הנמכה של מטר אחד, שתחשוף נדבך אחד בלבד של הכותל, ועל בניית קיר בגובה 1.30 מ' בקצה המפלס העליון, להפדרה ברורה בין שני המפלסים. ראו: 'הכותל המערבי' עיצוב הרחבה' (לעיל, הערה 14); פרוטוקול ישיבת מהנדסים ואדריכלים בעניין תכנון רחבת הכותל המערבי,

שנברגר הבהיר כי המשימה שהוטלה עליו לא הייתה לעבד תוכנית סופית לשטח, שכן הדבר בלתי אפשרי כל זמן שחסרים נתונים סופיים, ואלה תלויים בחפירות ארכיאולוגיות ובתוכניות לשיקומו של הרובע היהודי. הוא הוסיף ואמר כי כאשר יהיו כל הנתונים תתקיים תחרות בין אדריכלים לתכנון סופי של השטח. התפקיד שהוטל עליו לנוכח הנתונים הקיימים היה לדבריו ‘מצמצם ביותר’: ‘למצוא הסדר לשיפור ושיפוץ המקום כדי שיוכל לשמש הן את המתפללים והן את המבקרים, כדי שתהיה אפשרות של כניסה ויציאה לכותל הן להמונים בחגים ומועדים והן לביקורים רגילים’.¹⁷

כפי שהסביר שנברגר, בבואו לתכנן את עיצובה של רחבת הכותל ניצבו בפניו שתי בעיות עיקריות, בעיה תפקודית ובעיה ארכיטקטונית. הבעיה התפקודית הייתה שבעקבות הריסת שכונת המוגרבים נוצרה כיכר גדולה ואמורפית, שהכרחי היה להציב בה גדרות, גבולות וסדרים ולהגדיר אזורים שונים עבור מבקרים ועבור מתפללים. הבעיה הארכיטקטונית הייתה התגמדותו של הכותל ביחס לרחבה הגדולה שנפתחה לפניו. שנברגר ביקש להתמודד בתוכניתו עם שתי הבעיות גם יחד: המפלס תחתון, הסמוך לכותל, יועד עבור המתפללים, והמפלס העליון, הרחוק יותר מן הכותל (מערכה), עבור המבקרים; ובאמצעות הנמכת האזור הסמוך לכותל ביקש ‘להגדיל את דמות הכותל ביחס לסביבה הקרובה וליצור חלל מוגדר בממדים הולמים’, המאפשר התייחדות ואינטימיות.¹⁸

ב־18 בספטמבר 1967 החלו עבודות ההעמקה של מפלס הרחבה הצמודה לכותל,¹⁹ בהתאם לתוכנית שנברגר, וכעבור כשבועיים, ב־2 באוקטובר, הן כמעט נסתיימו. רחבת הכותל הועמקה בכ־2.5 מ’, למעט שטח צר בצפון הרחבה שלא הועמק באותה עת, ושנותר באופן זמני גבוה משאר הרחבה.²⁰ בקצהו של שטח מוגבה זה הוקמה מחיצה ארעית והוא שימש כעזרת נשים זמנית.²¹ העמקתו של חלק זה הושלמה במרס 1968.²²

- 24 ביולי 1967, אה"מ, גל-11884/27. אולם בכל האזכורים של התוכנית, כולל אלה של שנברגר, החל מאוגוסט 1967, דובר על הנמכה של 2.5 מ', שתחשוף מעט יותר משני נדבכים של הכותל, ועל בניית קיר בקצה המפלס העליון.
- 17 פרוטוקול הישיבה השישית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 29 באוקטובר 1967, אה"מ, א-314/1. וראו גם: פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לתחום המיוחד במזרח ירושלים מספר 2, 3 באוקטובר 1967, אה"מ, גל-4010/18.
- 18 פרוטוקול הישיבה הרביעית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 8 באוקטובר 1967, אה"מ, א-314/1; פרוטוקול הישיבה החמישית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 15 באוקטובר 1967, שם; שנברגר (לעיל, הערה 16), עמ' 84. ב־24 ביולי כונסה ישיבה של מהנדסים ואדריכלים לשם דיון בתוכנית. חלק מן המשתתפים התנגדו לה, מנימוקים שונים, והציעו תוכניות חלופיות, כגון יצירת שיפוע אחיד עד הכותל במקום שני מפלסים או הגבהת החלק הסמוך לכותל במקום הנמכתו. ראו: פרוטוקול ישיבת מהנדסים ואדריכלים (לעיל, הערה 16); פרידמן אל לופז (לעיל, הערה 15). על אף התנגדויות אלה החליט שר הדתות להוציא לפועל את התוכנית.
- 19 ‘חושפים יסודות הכותל’, דבר, 19 בספטמבר 1967; ‘שרידי מבנה נחשפו בחפירות ליד הכותל’, הארץ, 20 בספטמבר 1967.
- 20 פרוטוקול הישיבה הרביעית (לעיל, הערה 18); ‘נתגלתה עוד אבן מהכותל?’, דבר, 3 באוקטובר 1967.
- 21 פרוטוקול הישיבה הרביעית (שם); ‘יחלו בעבודות ניקוז ברחבת הכותל’, הארץ, 14 בנובמבר 1967; א' בר, ‘לקראת תכנון סופי של רחבת הכותל וסביבתה’, המודיע, ל' בתשרי תשכ"ח (2 בנובמבר 1967). וראו עוד: י' האורחי וש' רוזנר, פרק חדש בתולדות הכותל המערבי, ירושלים תשל"ג, תמונות בעמ' 38-39.
- 22 פרוטוקול הישיבה התשיעית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 19 בדצמבר 1967, אה"מ, א-314/1; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 19 בפברואר 1968, שם; פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 26 במרס 1968, שם.

העבודות להכשרת הרחבה הסמוכה לכותל ולהעמקתה בכ"ז מ'. ההעמקה החלה בספטמבר 1967 וחשפה שני נדבכים נוספים מאבני הכותל המערבי

ההתנגדויות לתוכנית שנברגר

ב־8 באוקטובר 1967 הציג שר הדתות את תוכניתו של שנברגר בפני ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים.²³ שר התיירות משה קול שיבח את העמקת הרחבה (שכבר החלה), ששיוותה לכותל מראה נאה יותר, אך הביע את התנגדותו לרעיון של רחבה דו־מפלסית, שבה המבקרים שאינם מתפללים מביטים על הכותל מרחוק.²⁴ הוא הציע כי רחבת הכותל תחולק בצורה כזו שחלקה ייועד לתפילה, ובו תהיה מחיצה עבור מי שרוצים להתפלל בהפרדה בין גברים לנשים, וחלק אחר יהיה ללא הפרדה וללא מחיצות, ושני החלקים יגיעו אל הכותל. 'להסתכל מרחוק – זה עניין לתיירים', אמר קול, והוסיף: 'הכותל קדוש לכולנו, נוכחנו בכך בעת הכיבוש. אני מציע שלא נחלק את בית ישראל לדתיים וללא דתיים או לגברים ונשים'.²⁵

23 פרוטוקול הישיבה הרביעית (לעיל, הערה 18).

24 קול היה המתנגד הבולט ביותר למחיצה שהוקמה על יד הכותל לשם הפרדה בין גברים לנשים, ושלא אפשרה ביקור מעורב או תפילה מעורבת במקום.

25 גם בישיבתה השביעית של הוועדה, שהתקיימה ב־5 בנובמבר 1967, נכח שנברגר. בישיבה זו הביעו שרים דעות שונות על התוכנית – היו שתמכו והיו שהתנגדו והציעו תוכניות אחרות. בתגובה על דיונים אלה שב שר הדתות וחידר את ההבדל שבין התכנון הסופי של רחבת הכותל לבין תכנונה הארעי. 'התכנון הגדול', הבהיר ורהפטיג, ייקח לפחות שנתיים-שלוש, מכיוון שהוא תלוי בחפירות הארכיאולוגיות ובתוצאותיהן. מסיבה זאת התבקש שנברגר 'לעשות תכנון לשנתיים', שמטרתו ליצור 'את ההסדר הטוב ביותר להמונים שבאים אל הכותל'. ראו: פרוטוקול הישיבה השביעית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 5 בנובמבר 1967, אה"מ, א-314/1.

במקביל לדיונים בוועדת השרים – שנמשכו בישיבותיה הבאות – דנה בתוכנית גם ועדת משנה של הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה בירושלים שהופקדה על תכנון העיר העתיקה וסביבותיה.²⁶ ב-31 באוקטובר החליטה ועדת המשנה להמליץ בפני הוועדה המחוזית שלא לאשר את התוכנית ליצירת שני מפלסים ברחבת הכותל, אלא ליצור שיפוע הדרגתי מתון כלפי הכותל, עד החלק המישורי שכבר הותקן (השטח שהונמך על ידי משרד הדתות). ההתנגדות נבעה מסיבות הנדסיות, בטיחותיות ועקרוניות.²⁷ אולם הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה בירושלים פסלה את החלטתה של ועדת המשנה, בנימוק שאין לה סמכות חוקית להחליט בנושא, שכן על פי חוק התכנון על הוועדה המחוזית עצמה לאשר תוכניות בנייה ממשלתיות, ואין לגופים אחרים סמכות לפסוק בהן.²⁸ הוועדה המחוזית החליטה על פשרה שלפיה יהיו שני מפלסים ברחבה, אך הבדל הגובה ביניהם לא יהיה 2.5 מ' אלא 60 ס"מ, כדי ליצור הפרדה אופטית בין שני התפקודים – אזור התפילה ואזור הביקור – ואפשרות גישה בין המפלסים.²⁹ כמו כן החליטה הוועדה כי על הקיר שבין המפלסים ייבנה מעקה שקוף, כדי לשמור על בטיחות ולא להסתיר את הכותל מעיני המבקרים במפלס העליון.³⁰

המתנגד הבולט ביותר לתוכנית, שהלהיט את הרוחות נגדה ונגד מתכנניה, היה הראשון לציון הרב הראשי יצחק נסים. הוא קבל על כך שמשרד הדתות וכן ועדת המשנה של הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה לא שמעו את דעתם ואת הערותיהם של הרבנים הראשיים על התוכנית, למרות הודעת ראש הממשלה מ-7 ביוני כי הסידורים ליד הכותל ייקבעו על ידי הרבנים הראשיים. דרישתו הייתה כי מכאן ולהבא לא תיעשה כל פעולה ולא תוגש כל הצעה על ידי משרד הדתות ללא קבלת חוות דעתם של הרבנים והסכמתם מראש.³¹

לגופו של עניין נימק הרב נסים את התנגדותו לתוכנית בכמה טעמים: אם תבוצע תוכנית שנברגר לא יוכלו העומדים מרחוק לראות את כל גובה הכותל, ואילו הוא דרש כי הכותל ייראה בכל גובהו והודו לכל הבאים; השטח שיועד לתפילה בתוכנית זו קטן ולא יוכל להכיל את המוני הבאים להתפלל; משטרת ישראל התנגדה להפרשי הגבהים ולמדרגות מטעמי בטיחות, מחשש סכנה בזמנים של התקהלויות גדולות.³² ברם מדבריו בפני ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים עולה כי עיקר התנגדותו נבעה

26 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לתחום המיוחד במזרח ירושלים מספר 1, 26 בספטמבר 1967, אה"מ, גל-4010/18; פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה מספר 2 (לעיל, הערה 17).

27 פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה לתחום המיוחד במזרח ירושלים מספר 4, 31 באוקטובר 1967, אה"מ, גל-4010/18; ש"ב ישעיה, יושב ראש ועדת המשנה לתכנון ולבנייה לעיר העתיקה וסביבתה, אל שר הדתות, 1 בנובמבר 1967, אה"מ, גל-13853/5; ע' בנימין, 'ועדת המשנה פסלה תכניות משרד הדתות לעיצוב סביבתו של הכותל', הארץ, 1 בנובמבר 1967; 'תוכנית רחבת הכותל נדחתה בצורתה הנוכחית', על המשמר, 1 בנובמבר 1967; בבנישתי (לעיל, הערה 5), עמ' 257.

28 'היום הכרעה בגורל רחבת הכותל המערבי', דבר, 7 בנובמבר 1967; 'לא הייתה סמכות לוועדת המשנה לפסול תכנית משרד הדתות', הארץ, 8 בנובמבר 1967; 'דויטש', 'הוויכוח בעניין תכנית רחבת הכותל', הצופה, 19 בנובמבר 1967.

29 פרוטוקול הישיבה השמינית של ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים, 26 בנובמבר 1967, אה"מ, א-314/1; ישעיה, יושב ראש הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה בירושלים, אל שר הדתות, 22 בנובמבר 1967, אה"מ, גל-13853/5; 'אפשרה הצעת פשרה לעיצוב זמני של רחבת הכותל', הארץ, 22 בנובמבר 1967; 'אפשרה התכנית לעיצוב רחבת הכותל המערבי', דבר, 22 בנובמבר 1967.

30 ישעיה אל שר הדתות, 24 בנובמבר 1967, אה"מ, גל-13853/5.

31 הרב נסים אל ורהפטיג, כ"ח בתשרי תשכ"ח (1 בנובמבר 1967), אה"מ, גל-13853/5.

32 הרב נסים אל ל' אשכול, 11 במרס 1968, ארכיון הרב נסים, תיק 22 (ללא מספר מסמך).

מתפסתו שכל הכיכר הגדולה שנוצרה ליד הכותל עם הריסתה של שכונת המוגרבים היא בעלת מעמד מקודש, לפחות בשעות התפילה. משום כך התנגד להגבלת מרחב התפילה לאזור הסמוך לכותל בלבד.³³ עמדתו של הרב נסים נתקלה בהתנגדותם של חוגים דתיים וחרדיים. במברק ששלחו 'חכמי ורבני הישיבות בירושלים' אל שר הדתות הם תבעו כי הפרש הגובה שבין המפלסים יהיה 2 מ' לפחות, 'בכדי שיוכלו להתפלל ליד הכותל במנוחה בלי הפרעות ממראות תערובות המטיילים', וחיזקו את ידיו של שר הדתות 'על עמדתו האמיצה בנידון'.³⁴ ב-20 בפברואר 1968 התקיימה בירושלים אספה של 'גבאי בתי הכנסת', ובעקבותיה התייצבה משלחת מטעמם לפני הרב נסים והודיעה לו בשם 'המתפללים הקבועים ליד הכותל המערבי' על התנגדותם להנמכת הקיר. טענתם הייתה ש'דק קיר גבוה יבטיח תפילה שקטה ליד הכותל המערבי, וימנע ויכוחים ומריבות בין המתפללים במפלס התחתון לבין קהל הסקרנים והמבקרים סתם, שלמענם מיועד המפלס העליון'.³⁵ תביעתם לא הביאה לשינוי בעמדתו של הראשון לציון. התוכנית של משרד הדתות עוררה אפוא מחלוקת בין גורמים דתיים לגורמים חילוניים וגם עימות פנים-דתי, בין הראשון לציון לבין שר הדתות ותומכיו.³⁶

לאחר מאבקים, השמצות וחילופי האשמות החליטה הוועדה המחוזית במרס 1968 על פשרה חדשה: גובה הקיר המפריד בין המפלסים לא יעלה על 90 ס"מ, ועליו יותקן מעקה שקוף, שלא יסתיר את הכותל מעיני המבקרים במפלס העליון.³⁷ בעקבות התנגדותן של הרבנות הראשית לישראל ושל הוועדה המחוזית לתכנון ולבנייה בוטלה תוכניתו של שנברגר להכשיר מקומות לקריאת התורה בצפון המפלס העליון.³⁸ עוד באותו חודש הוכנה הגדר המפרידה בין המפלסים, שהייתה עשויה מעמודים

33 בישיבת ועדת השרים לשמירה על המקומות הקדושים שהתקיימה ב-5 במרס 1968 אמר הרב נסים: 'אני מבקש שהשטח הזה יהיה בשיפוע והקיר הזה המפריד בין הקודש לחול ייהרס ויהיה הכול קודש [וההרגשה שלי]. ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לעניין המקומות הקדושים, 5 במרס 1968, אה"מ, א-314/1. וראו גם: מ' ברש, 'מכאובי האהבה לכותל', ידיעות אחרונות, 23 בפברואר 1968; 'דויטש', 'הכותל והחפירות סביבו', הצופה, 23 בפברואר 1968. וכן ראו: ע' בניזמן, 'האדריכל שנברגר הגיש התפטרות; הוועדה המחוזית מגנה סטיית המבצעים מהוראותיה', הארץ, 21 בפברואר 1968.

34 חכמי ורבני הישיבות בירושלים אל שר הדתות, 19 בפברואר 1968, אה"מ, גל-13853/5.
35 'מחלוקת הכותל בין הרבנות ומשרד הדתות קוצרה ל-30 ס"מ', מעריב, 21 בפברואר 1968; מ' ברש, 'עבודת השיפוצים ליד הכותל – במבוכ', ידיעות אחרונות, 21 בפברואר 1968.

36 התנגדותו של הרב נסים לתוכנית שנברגר הניעה אותו לפעול בחריפות בביקורו בכותל המערבי ב-19 בפברואר 1968. הרב ראה כי העבודות להקמת הקיר בין המפלסים נמשכות, בניגוד להחלטתה של הוועדה המחוזית, ובהוראתו הוסו עוזריו חלקים מן הנדבכים העליונים של הקיר. ההריסה צולמה ופורסמה בעיתונות, עוררה הדים רבים, וגררה מכתב מחאה של ראש הממשלה אשכול. ראו: ע' בניזמן, 'מע"צ הפסיקה העבודה ברחבת הכותל', הארץ, 20 בפברואר 1968; מ' ברש, 'הרב הראשי הורה: להרוס!', ידיעות אחרונות, 20 בפברואר 1968; 'ביצור', 'הרב נסים הפסיק עבודות השיפוצ ברחבת הכותל', מעריב, 20 בפברואר 1968; אשכול אל הרב נסים, 4 במרס 1968, ארכיון הרב נסים תיק 22 (ללא מספר מסמך); פרוטוקול ישיבה רסב של הכנסת השישית, 5 במרס 1968, דברי הכנסת, 51, יט, עמ' 1305-1306.

37 מ' ברש, 'אושרה תוכנית שיפוצ סופית לרחבת הכותל', ידיעות אחרונות, 20 במרס 1968; '90 ס"מ יהיה גובה הקיר המפריד ברחבת הכותל', דבר, 22 במרס 1968. פשרה זו התגבשה בפגישה שזימן שר הפנים משה חיים שפירא ב-4 במרס 1968, ושהשתתפו בה נציגים של בעלי הדעות השונות. גם לאחר שהתכנון הזמני התקבל למעשה על פי נוסחת הפשרה, חזר הרב נסים על דרישתו לבטל את ההפרדה בין המפלסים. ראו: הרב נסים אל חברי ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, ב' בניסן תשכ"ח (31 במרס 1968), אה"מ, גל-13853/5. הרב נסים דרש במכתבו להעמיק עוד את הרחבה ולחשוף נדבכים נוספים של הכותל, אך בשיפוע אחיד וללא הבדלי מפלסים.

38 שנברגר אל שר הדתות, 23 בפברואר 1968, אה"מ, א-314/1; ישעיה אל שר הדתות (לעיל, הערה 27).
1968, אה"מ, א-314/1; ישעיה אל שר הדתות (לעיל, הערה 27).

ושרשרת מפליז, כדרישת הוועדה המחוזית שהגדר תהיה שקופה ותאפשר לראות את הכותל מן המפלס העליון. הייתה זו גדר זמנית, שהוצבה לשם קבלת הערות מן הגורמים השונים, ולמקום הוזמנה ועדת יועצים של הוועדה המחוזית. לאחר ביקור הוועדה וקבלת הערות מפרידמן, מהנדס מע"ץ, הנחה שנברגר את האומן בצלאל שץ להכין, בהתאם להערות, תרשימים והצעות חדשות.³⁹ הגדר שעיצב שץ הורכבה מעמודים שבראש כל אחד מנורה בת חמישה קנים, וכיניהם שרשרת מתכת.⁴⁰

סיכום הדיון בתוכנית לעיצובה הזמני של רחבת הכותל ומשמעותו

הצעד המשמעותי ביותר שנעשה אחרי מלחמת ששת הימים לקביעתה של רחבת הכותל כבית כנסת אורתודוקסי היה הצבת מחיצה להפרדה בין גברים לנשים ברחבה על ידי אנשי משרד הדתות.⁴¹ צעד זה עורר מחאות חריפות והוביל לדיון ציבורי במהות האתר. גם המחלוקת על עיצובה הזמני של הרחבה הייתה קשורה לדיון עקרוני זה – נוסף על ההיבטים הבטיחותיים והאסתטיים של הדיון. תוכניתו של משרד הדתות ליצור מפלסים שונים למתפללים ולמבקרים נתקלה בהתנגדות מצד חוגים שונים בציבור הישראלי, מטעמים שונים ואף מנוגדים. מן העבר האחד ניצבו גורמים חילוניים שהתנגדו להפרדה בין אזור התפילה לאזור הביקור ולהרחקת מבקרים שאינם מתפללים מן הכותל, בטענה שאין להפוך את הכותל עצמו למנומנט דתי ואת האזור הסמוך לו לבית כנסת.⁴² מן העבר האחר ניצב הראשון לציון הרב נסים, שהתנגד גם הוא להפרדת המפלסים, אך בטענה הפוכה: הוא ביקש לראות בשטח כולו מקום דתי מקודש או לכל הפחות להרחיב עד כמה שאפשר את האזור המיועד לתפילה.⁴³ בתווך ניצב משרד הדתות, שאימץ את תוכניתו של שנברגר, שחילקה את רחבת הכותל לאזורים בעלי דרגות קדושה שונות. מטרותיה של התוכנית היו להשיב לכותל משהו מן המראה שאבד לו לאחר הריסת שכונת המוגרבים ולאפשר חוויית תפילה אינטימית על ידו, וכן לאפשר את ניהולו של השטח ואת אכיפת הנהלים במקום באמצעות חלוקת משנה של השטח הגדול. גורמים דתיים וחרדיים תמכו בתוכנית זו מתוך רצון לחזק את ההפרדה בין המבקרים למתפללים ולאפשר לנהל ללא הפרעה את התפילה, הפעילות העיקרית שצריכה להתקיים על יד הכותל לפי השקפתם; לשם כך העדיפו לוותר על חלק מן הכיכר הגדולה ולהבטיח את אופיו של האזור הסמוך לכותל.

39 י' שנברגר, 'רחבת הכותל: דו"ח על עבודות שיפור', 5 ביוני 1968, אה"מ, גל-13853/5.

40 מ"ע דרוק, אלבום הכותל המערבי, ירושלים תשכ"ט (ללא מספור עמודים); האזרחי ורוזנר (לעיל, הערה 21), עמ' 40. וראו גם: ד' פרלא, מנהל המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות, אל ב' שץ, 18 ביולי 1968, אה"מ, גל-2557/1; פרלא אל מפעלי 'יולקן', 4 בספטמבר 1968, שם; שץ אל פרלא, 26 ביולי 1971, אה"כ.

41 על צעד זה והמחלוקות סביבו ראו: בר, המאבק על הכותל (לעיל, הערה 5), עמ' 336-340; כהן-הטב (לעיל, הערה 5), עמ' 30-31.

42 ע' אורנן, יושב ראש הוועד הפועל של 'הליגה למניעת כפייה דתית בישראל', אל ראש הממשלה, 12 בספטמבר 1967, אה"מ, ג-6304/3; ד' אשכולות, מזכיר 'הליגה למניעת כפייה דתית בישראל', אל ראש הממשלה, 10 בנובמבר 1967, שם; מ' ברש, 'הממשלה מתערבת בסמכויות ועדת בניין ערים בעניין רחבת הכותל', ידיעות אחרונות, 8 בנובמבר 1967; 'המלחמה על הכותל נמשכת', דבר, 9 בנובמבר 1967. וראו את דברי השר קול לעיל בגוף המאמר, ליד הערה 24; וכן את דברי ד' וילנאי, פרוטוקול ישיבת ועדת המשנה מספר 4 (לעיל, הערה 27).

43 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים (לעיל, הערה 33); פרוטוקול ישיבת ועדת השרים (לעיל, הערה 38).

**אירוע בר מצווה
ברחבת הכותל,
אביב 1978. ניתן
לראות את שני
המפלסים ואת גדר
המתכת שביניהם
(צילום: לוף קנטסון)**

התוכנית שיצאה אל הפועל לבסוף הייתה פשרה בין התוכנית של שנברגר לבין תביעותיהם של מתנגדיו, אולם היא שיקפה את עיקרי תוכניתו. ברחבת הכותל נוצרו מפלסים נפרדים לתפילה ולביקור, אך הפרש הגובה ביניהם צומצם. גובהו של הקיר המפריד בין המפלסים עמד על כ-90 ס"מ, ומעליו הוצבה גדר מעמודים וביניהם שרשרת מתכת. ברם בסוף שנת 1979 נבנה על הקיר המפריד מעקה אבן שגובהו כמטר, לשם הפרדה בין שני המפלסים, והובלטה ההפרדה בין אזור התפילה לאזור הביקור.⁴⁴ בכך הושלם מימוש תוכניתו של שנברגר ואף יותר מכך. עיצובה הזמני של רחבת הכותל היה אמור להתקיים כשנתיים, לפי דבריו של שר הדתות ורהפטיג, אך למעשה היה למציאות קבועה.⁴⁵

44 את המהלך הוביל רב הכותל הרב מאיר יהודה גץ, מתוך מגמה לשמור על ציבונו של רחבת התפילה ולמנוע בעיות של חוסר צניעות במקום. תחילה הוא הקים גדר זמנית, אך נמתחה על כך ביקורת בשל מראה, וכעבור זמן מה היא הוחלפה במעקה אבן. ראו לדוגמה: הרב מ"י גץ, יומן הכותל, ח, 8 באוגוסט 1978; 26 באוקטובר 1978; 11 במאי 1979; 3 באוגוסט 1979; 3 בספטמבר 1979; 12 בנובמבר 1979. אני מודה לבני משפחת גץ, שאפשרו לי לעיין ביומן – השמור ברשותם – לצורך המחקר.

45 הרב נסים הביע מראש את חששו שהמציאות הזמנית תהפוך לקבועה. ראו: פרוטוקול ישיבת ועדת השרים (לעיל, הערה 33). וכך סבר גם ארזי, יושב ראש ועדת הדיוור במשרד האוצר. ראו: פרוטוקול ישיבת מהנדסים ואדריכלים (לעיל, הערה 14).

משמעותה של תוכנית שנברגר: קידוש המרחב ועיצובו כבית כנסת

חלוקת השטח שעל יד הכותל לשני אזורים בעלי תפקודים שונים וביטוייה הפיזי – יצירת שני מפלסים והקמת קיר מפריד בין שני האזורים ומעליו גדר – השפיעו למעשה על היחס אל רחבת הכותל כאל מקום מקודש ועל תפקודה כך. ורהפטיג הסביר והצדיק את הרעיון ליצור מפלסים שונים על יד הכותל באומרו כי ‘כדי שההמון יוכל לגשת בחרדת קודש, גם בקודש צריכה להיות הכנה [...] צריכות להיות דרגות.’⁴⁶ ואכן אחד המאפיינים הבולטים של מקומות יהודיים מקודשים הוא קיומם של אזורים בעלי דרגות קדושה שונות, המיועדים למטרות שונות או לאנשים שונים, ושחלים בהם הגבלות וכללי התנהגות שונים. כך הוא לדוגמה כבר בתיאורי המשכן שבתורה, בבית המקדש בירושלים ואף במקדש העתידי המתואר בספר יחזקאל.⁴⁷ דוגמה מובהקת לעניין זה היא משנת עשר קדושות, המתארת את ההייררכיה של הקדושה מן הפריפריה אל המרכז – מתחום ארץ-ישראל כולה ועד מקום קודש הקודשים שבמקדש.⁴⁸ זאת ועוד, כפי שכתבה חנה הרינגטון, הפרדות ומחיצות הכרחיות כדי ליצור מקום קדוש וכדי לשמור על קדושתו.⁴⁹ על כן קיומן של רחבה עליונה, בעלת דרגת קדושה מסוימת, המשמשת לטקסים ולהתקהלות, ורחבה אחרת, נבדלת ומופרדת, המשמשת לתפילה ולעבודת האל, הוא המאפשר את התקדשותו של המרחב ואת אכיפתם של הגבלות ושל כללי התנהגות במתחם על חלקיו השונים.⁵⁰ הפרדתה של הרחבה הסמוכה לכותל מזו הרחוקה ממנו הדגישה את נבדלותה של הרחבה הקרובה ואת מעמדה המיוחד, ובכך תרם העיצוב הפיזי לקביעתה של רחבת התפילה כבית כנסת.⁵¹

46 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים (שם).

47 מ' הרן, ‘המשכן: טאבו מורג של קדושה’, י”מ גרינץ וי’ ליוור (עורכים), ספר סגל: קובץ מחקרים במקרא מוגש לכבוד הפרופ’ משה צבי סגל, ירושלים תשכ”ה, עמ’ 33–1; H.K. Harrington, *Holiness: Rabbinic Judaism and the Graeco-Roman World*, London & New York 2001, pp. 46–58. וראו עוד: בר, לקדש ארץ (לעיל, הערה 5), עמ’ 12; מ’ בן-ארי, ‘תחומי הקדושה בהר הבית’, עבודת דוקטור, אוניברסיטת בראל, תשס”ז, עמ’ 3.

48 משנה, כלים א, ו-ט.

49 הרינגטון (לעיל, הערה 47), עמ’ 57. חשוב לציין כי במקרא המונח קדוש הוראתו בדרך כלל: נבדל. ראו לדוגמה: J. Milgrom, *Leviticus 1–16: A New Translation with Introduction and Commentary* (The Anchor Bible, 3a), New York 1991, pp. 615–617; עמ’ 14; ב”י שוורץ, תורת הקדושה: עיונים בחוקה הכהנית שבתורה, ירושלים תשנ”ט, עמ’ 250–256. גם בספרות חז”ל ההבדלה היא מרכיב משמעותי בהגדרת הקדושה. ראו: E. Ben-Eliyahu, ‘The Rabbinic Polemic against Sanctification of Sites’, *Journal for the Study of Judaism in the Persian, Hellenistic and Roman Period*, 40, 2 (2009), pp. 260–280, esp. pp. 263–264.

50 להגדרתו של מקום קדוש ראו לדוגמה: ‘Holiness’, *The Encyclopaedia of Religion and Ethics*, VI, Edinburgh 1913; M. Eliade, *The Sacred and the Profane: The Nature of Religion*, New York 1959, pp. 20–65; J. Eade & M.J. Sallnow, *Contesting the Sacred: The Anthropology of Christian Pilgrimage*, London & New York 1991, pp. 6–16; R.A. Markus, ‘How on Earth Could Places Become Holy? Origins of the Christian Idea of Holy Places’, *Journal of Early Christian Studies*, 3, 2 [1994], pp. 257–271, esp. pp. 257–258; J.Z. Smith, *Map is not Territory: Studies in the History of Religions*, Leiden 1978, pp. 88–103; H.W. Turner, *From Temple to Meeting House: The Phenomenology and Theology of Places of Worship*, The Hague & New York 1979, pp. 13–33; עמ’ 5–15, במיוחד עמ’ 10–11; בר, לקדש ארץ (לעיל, הערה 5), עמ’ 12; הנ”ל, ‘המקומות הקדושים ליהודים במדינת ישראל: בין מסורת לחידוש’, זמנים, 110 (2010), עמ’ 92–103, במיוחד עמ’ 94; בן-אליהו (שם).

51 ראו גם: פרוטוקול הישיבה השישית (לעיל, הערה 17).

לא זו אף זו, מאמר שפרסם שנברגר בשנת 1975 מלמד כי תכנון המפלסים השונים ברחבת הכותל היה מלכתחילה חלק מן התוכנית לעיצוב המקום כבית כנסת, מלבד המטרות המוצהרות – הארכיטקטונית והתפקודית – שעליהן דיווח שנברגר.⁵² באותו מאמר, העוסק בתפקידה ובעיצובה של חצר בית הכנסת, כתב שנברגר כי 'מאז ומתמיד הייתה חצר בית הכנסת אחד היסודות החשובים ביותר בפרשת בנייני בתי הכנסת', והביא לכך דוגמאות מתקופות שונות.⁵³ לטענתו המקור לקיומה של חצר בית הכנסת הוא חצר המשכן וחצר המקדש, וכשם שחצר המקדש 'הייתה חלק בלתי נפרד של המקום הקדוש שבה נערכו אחדים מהטקסים העיקריים, בין אם דתיים ובין אם חברתיים, כך שימשה גם חצר בית הכנסת כהשלמה לבניין עצמו'. חצר בית כנסת שימשה לעיתים כמקום מושב בית הדין, כהרחבה של אולם התפילה בזמנים מסוימים (כגון בימי הקיץ החמים), כמקום התכנסות ומפגש לבני הקהילה וכמקום שאליו הוציאו בזמנים מסוימים את התיבה עם ספר התורה. 'אולם, יש לחצר בית הכנסת חשיבות שהיא מעבר לכל הפונקציות שהיא עשויה למלא. החצר משמשת גם מחיצה בין הרחוב ובין בית הכנסת, והרי היא בבחינת מבוא, הכנה, לפני בואו של המתפלל אל הקודש פנימה'. הכנה זו, ביאר שנברגר, כוללת את הכנת הגוף: הסרת אבק, התקנת הלבוש ומקום לנטילת ידיים לפני התפילה, והכנת הגוף מביאה גם לידי הכנת הנפש.⁵⁴

השוואה בין תיאורו של שנברגר את חצר בית הכנסת לבין הגדרתו את הרחבה העליונה שמול הכותל מלמדת על דמיון כמעט מוחלט. בהציגו בפני ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים את התוכנית לעיצובה הזמני של רחבת הכותל, ב-29 באוקטובר 1967, הגדיר שנברגר את הרחבה העליונה כשטח המיועד להתארגנות ולהתקהלות, והציע ששם תתקיים הקריאה בתורה. בישיבת ועדת השרים ב-26 במרס 1968 אמר שר הדתות, בתגובה על ביקורתו של הרב נסים על שטחו המצומצם של האזור שיועד לתפילה, כי בזמנים מיוחדים, כאשר הצפיפות רבה, ישמש גם המפלס העליון לתפילה. הינה כי כן על פי תוכניתו של שנברגר שימושיה של חצר בית הכנסת, כפי שהוא עצמו הגדיר, אמורים היו להתקיים ברחבה העליונה.⁵⁵ השוואה זו מלמדת לא רק על מעמדה של הרחבה העליונה על פי תפיסתו של שנברגר אלא על מעמדה של רחבת הכותל כולה. כאמור מסתבר שתוכניתו נועדה לקבוע את רחבת התפילה כבית כנסת, ומכיוון שלפי תפיסתו החצר היא חלק אינטגרלי מבית הכנסת, תוכנן מראש גם חלק זה. נראה כי תכליתה של הרחבה העליונה הייתה אפוא לא רק לשמש את המבקרים שאינם מתפללים, אלא גם לקבוע את מעמדה של הרחבה התחתונה כבית כנסת, ולשמש לה כעין חצר בית הכנסת, על כל המשתמע מכך.

כאמור על ראש הקיר המפריד בין שני המפלסים הוקמה גדר, שעיצב שץ, בהזמנת משרד הדתות. בראש כל עמוד מעמודי הגדר הייתה מנורה בת חמישה קנים, ובין העמודים נתלתה שרשרת

52 'שנברגר, 'חצר בית הכנסת – תפקידה ועיצובה', 'אילן', א' שטאל וצ' שטיינר (עורכים), מקדש מעט: קובץ מאמרים בשאלות עיצוב פנים של בתי-כנסת, ירושלים תשל"ה, עמ' 63–66.

53 ראו גם: צ' אילן, בתי-כנסת קדומים בארץ-ישראל, תל אביב תשנ"א, עמ' 181.

54 ראו: בבלי, שבת י"ע"א; רמב"ם, משנה תורה, הלכות תפילה ד, ב; ה, ה; שולחן ערוך, אורח חיים צא, ב; צב, ד.

55 ברחבה זו הותקן כיור לנטילת ידיים, כפי שתיאר שנברגר את חצר בית הכנסת. ראו לדוגמה: שנברגר אל פרלא, 12 במרס 1968, אה"כ; 'שנברגר, 'עבודות באזור הכותל המערבי – זכרון דברים', 2 בפברואר 1969, שם; שץ אל שר הדתות, 2 במרס 1969, שם.

גדר המתכת
שעיצב בצלאל
שץ, ושהוצבה בין
שני המפלסים
ברחבת הכותל,
1 באפריל 1969
(צילום: משה מילר,
לע"מ)

מתכת.⁵⁶ כפי שהראו ראובן גפני ונירית שלר-כליפא, גדרות התוחמות מתחמים של בתי כנסת זוכות לא אחת לעיצוב אומונתי, שנועד לסמן כי הן תוחמות מקום מקודש.⁵⁷ גפני ושלר-כליפא השוו את גדר בית הכנסת ואת תפקידה לסורג שהקיף את המתחם המקודש בהר הבית, ושהבדיל בין האזור שהכניסה אליו הייתה מותרת לכול לבין האזור המקודש שהכניסה אליו הותרה ליהודים בלבד.⁵⁸ נראה שהבחנותיהם באשר לעיצובה ולתפקידה של גדר בית הכנסת נכונות במלואן במקרה של רחבת הכותל. גדר זו ביטאה את היותה של רחבת הכותל בית כנסת ואף תרמה להמחשת הדבר למבקרים. המציאות המעשית, שבה התפללו בדרך כלל רק במפלס התחתון, כמתוכנן, הוסיפה גם היא להבדלה שבין קודש לחול. כל אלה נוספו על הצבת המחיצה להפרדה בין גברים לנשים על יד הכותל, וקבעו הלכה למעשה את אופיו של המקום כמקום מקודש וכבית כנסת אורתודוקסי לכל דבר.⁵⁹

56 דרוק (לעיל, הערה 40); האזרחי ורוזנר (לעיל, הערה 21), עמ' 40.

57 ר' גפני ונ' שלר-כליפא, 'בתי הכנסת בירושלים – עיטוריהם ועיצובם', א' שילר וג' ברקאי (עורכים), לאורה של ירושלים (אריאל, 192), ירושלים תש"ע, עמ' 6–31, במיוחד עמ' 25–27.

58 יוסף בן מתתיהו, מלחמת היהודים ה', 226–236 (תרגום ל' אולמן, ירושלים תש"ע, עמ' 468–470); ו', 124–126 (שם, עמ' 524); משנה, כלים א', ח; מידות ב', ג. לספרות משנית ראו לדוגמה: י' פרייס, 'תעודה: אזהרה על הר הבית', זמנים, 117 (חורף 2012), עמ' 28–31; L. Ritmeyer, *The Quest: Revealing the Temple Mount in Jerusalem*, Jerusalem, 2006, pp. 346–347.

59 על מעמדה של רחבת התפילה כבית כנסת ראו לדוגמה: בג"ץ 257/89, ע' הופמן ואחרים נגד הממונה על הכותל המערבי; בג"ץ 2410/90, ס' אלטר ואחרים נגד השר לענייני דתות ואחרים; א' שוחטמן, 'מנייני נשים בכותל', תחומין,

מעמדה של הרחבה העליונה

ההפרדה וההבדלה בין אזור התפילה לאזור הביקור על יד הכותל העלו את השאלה כיצד יוגדר מעמדה של הרחבה העליונה, הרחוקה מן הכותל. בחינה של המקורות ההיסטוריים מלמדת כי במרוצת השנים השתנה מעמדה של רחבה זו. בשנים הראשונות שאחרי היווצרותם של שני המפלסים על יד הכותל לא נקבעו כללי התנהגות ברורים בשטח זה, אך עם השנים הלכו והתגבשו כללי התנהגות דתיים ברחבה העליונה, והם נאכפו על ידי אנשי משרד הדתות, שהיו ממונים על הכותל. כך הייתה גם רחבה זו למקום מקודש בעל מאפיינים דתיים, והכללים שנהגו ברחבת התפילה הוחלו גם בה. הרב מאיר יהודה גין, ששימש כרב הכותל משנת 1968, הוא שהוביל תהליך זה.⁶⁰ הוא פעל בדרך של קביעת עובדות בשטח, שיטת פעולה שנקטו הצדדים השונים שהיו מעורבים במאבקים על אופיו של הכותל.⁶¹

עוד במהלך הוויכוח על תוכנית שנברגר התעוררה שאלת מעמדה של הרחבה העליונה. בישיבת ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים שהתקיימה ב־26 במרס 1968 אמר שר הדתות כי מעולם לא עלה על דעתו שהמפלס העליון 'איננו קודש', ושאי אפשר להתפלל שם, וציין כי הקיר המפריד בין המפלסים נועד לארגן את השטח שלא 'יהיה שוק'. כאמור הוא קבע כי בדרך כלל יתפללו במפלס התחתון, אך בזמנים מיוחדים, כאשר הצפיפות רבה, יתפללו גם במפלס העליון. וכדי לאשז זאת הזכיר כי על פי התכנון המקורי של שנברגר יועד המפלס העליון לקריאה בתורה, והתנגדותם של הרבנים הראשיים היא שהביאה לפסילת רעיון זה.⁶² אולם בפועל נקט השר מדיניות שונה. בחודש יוני 1968 ביקשו חברי התנועה ליהדות מתקדמת להתפלל נשים וגברים יחד על יד הכותל, ושר הדתות סירב לאפשר זאת, אך הציע להם לקיים את תפילתם ברחבה העליונה.⁶³ ייתכן שוורהפטיג העלה הצעה זו מתוך אילוצים ושיקולים פוליטיים, ועם זאת נראה שיש בה כדי ללמד על גישתו העקרונית לרחבה זו. הצעתו מעידה שהמפלס העליון נבדל בעיניו מרחבת התפילה בדרגת הקדושה, עמדה שביטא בישיבת ועדת השרים הנזכרת. רחבת התפילה נתפסה בעיניו כבית כנסת אורתודוקסי לכל

טו (תשנ"ה), עמ' 161-184, במיוחד עמ' 170-178; מ' אלון, מעמד האשה: משפט ושיפוט, מסורת ותמורה, ערכיה של מדינה יהודית ודמוקרטיה, תל אביב תשס"ה, 152-184. בפסקי דין מאוחרים יותר התגלעה מחלוקת בנושא בין שופטי בג"ץ. ראו: בג"ץ 3358/95, ע' הופמן ואחרים נגד מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים; דנג"ץ 4128/00, מנכ"ל משרד ראש הממשלה ואחרים נגד ע' הופמן ואחרים. אולם העובדה שהאתר מתפקד למעשה כבית כנסת עולה גם מפסקי דין אלה ומן הפשרות שהוצעו בהם.

60 הראשון שמונה לתפקיד רב הכותל אחרי מלחמת ששת הימים היה הרב יוסף משה שכטר, והוא מילא תפקיד זה עד פטירתו בשנת 1976. ראו: 'צה"ל מסר' (לעיל, הערה 10); 'הכותל המערבי נמסר לידי משרד הדתות', הצופה, 3 ביולי 1967; 'נפטר רבי הכותל הרב י"מ שכטר', מעריב, 23 בנובמבר 1976. משנת 1968 פעל הרב גין לצד הרב שכטר. על הרב שכטר ועל השפעתו על התנהלות האתר ראו: א' סג"ל, 'רב הכותל הנשכח: הרב יוסף משה שכטר, רב הכותל 1967-1976', עת-מול, 251 (תמוז תשע"ז), עמ' 29.

61 על שיטה זו והשפעותיה על הכותל ראו לדוגמה: ד' רובינשטיין, 'דיב על "חזקה"... של מחר', דבר, 25 ביולי 1969; ע' זרטל, 'הרשויות רבות והיהודים מתפללים', שם, 15 באוגוסט 1969; בניזין (לעיל, הערה 5), עמ' 159-161.

62 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים (לעיל, הערה 38). וראו גם: שנברגר, 'רחבת הכותל המערבי – תכנית רעיונית' (שרטוט תוכניתו של שנברגר), 20 ביולי 1967, אה"מ, גל-13853/5.

63 פרוטוקול ישיבת ועדת השרים לענייני המקומות הקדושים, 30 ביוני 1968, אה"מ, א-314/1; פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים של הכנסת, 2 ביולי 1968, אה"מ, כ-488/21.

דבר ועניין, והוא דרש שכך תתנהל ופעל לשם כך, ולעומת זאת הרחבה העליונה לא הייתה בעיניו בבחינת בית כנסת, ועל כן היה מוכן שתתקיים בה תפילה מעורבת.⁶⁴ נראה כי קיום תפילה של התנועה ליהדות מתקדמת הרחק מן הכותל עצמו היה עשוי לבטא את שליטתה של היהדות האורתודוקסית על הכותל ועל הרחבה הסמוכה לו, ועל כן יכול היה שר הדתות, נציג היהדות האורתודוקסית, לאפשר זאת בלי לחשוש לאובדן שליטה זו או לפגיעה בה – ואולי אף לחזקה. בפתיחת הוועידה של הרבנים הקונסרוטיוויים בשנת 1971 התקיימה תפילה מעורבת ברחבה העליונה, והיא עברה ללא מחאות.⁶⁵ אולם עם השנים הלכה המציאות והשתנתה.

כבר בראשית שנת 1971 דיווח הרב גץ ביומנו כי הכין תרשים לחלוקת האזורים ברחבת הכותל לשם קביעת כללי התנהגות בהם, וכי בשטח הרחבה העליונה תיאסר פשיטת יד. הוא אף כתב כי הוא מקווה שזה יהיה תקדים, ושבהמשך ייאסר שם 'חילול שבת וכו' [ההדגשה שלי].⁶⁶ בכך גילה את רצונו להחיל בהדרגה כללי התנהגות דתיים גם ברחבה העליונה. בשנת 1972 נקבעו תקנות שאסרו צילום ללא רישיון ופשיטת יד בשטח הכותל.⁶⁷ לתקנות צורפה מפה, שכללה גם את הרחבה העליונה (ואת כל השטח שליד הכותל עד פינתו הדרומית-מערבית של הר הבית), ונכתב כי התקנות חלות בשטח הרחבה המסומנת במפה, 'לרבות כל מבנה וכל מעבר עילי או תת-קרקעי שהכניסה אליהם היא מתוך מקום שברחבה'. היה זה צעד ראשון בהגדרת הרחבה העליונה מקום מקודש ובקביעת כללי התנהגות במקום.

הביטוי המובהק ביותר להשתנות מעמדה של הרחבה העליונה היה אכיפתם של כללי צניעות גם בשטח זה. בשנת 1973 יזם הרב גץ את הקמתו של משמר צניעות שיאכוף ברחבת הכותל כללי צניעות בלבוש. ב-28 ביוני הוא החליט להעמיד שתי סדרניות בכניסות לרחבת הכותל – נוסף על הסדרנים שהועמדו עוד קודם בכניסות לרחבת התפילה – ולחלק 'בגדי צניעות' גם לנשים שברחבה העליונה, וב-4 ביולי שלח מכתב על כך לדב פרלא, מנהל המחלקה למקומות קדושים במשרד הדתות.⁶⁸ פרלא פנה בנושא אל הרב אברהם ישעיהו דולגין, מנכ"ל משרד הדתות, וצירף לפנייתו העתק ממכתבו של הרב גץ. פרלא כתב כי 'עצם ההפרדה בין שני המפלסים מקשה מאוד על שמירת קדושת הכותל במפלס העליון', וכי 'לא ייתכן שלא לתת את הדעת על המצב ההולך ורע', שרבים מתלוננים עליו,

64 כפי שכתב שוחטמן, כללים ומנהגים הנהוגים בבית כנסת קשים לשינוי, וחריגות מהם נתפסות כבעייתיות. לעומת זאת מחוץ לבית הכנסת הגמישות רבה יותר. ראו: שוחטמן (לעיל, הערה 59); וכן: אלון (לעיל, הערה 59).

65 גץ (לעיל, הערה 44), ב, 15 במרס 1971; 16 במרס 1971.

66 שם, ד, 11 בינואר 1971.

67 'תקנות השמירה על המקומות הקדושים (הגבלות על עיסוק ברחבת הכותל המערבי) תשל"ב-1972', קובץ התקנות 2803, י"ח בשבט תשל"ב, 3 בפברואר 1972, עמ' 609-610. למשרד הדתות הוגשו תלונות רבות על צלמים וקבצנים רבים ברחבת הכותל, שהרבו להטריד את המבקרים ואת המתפללים במקום. אנשי המשרד, הממונים על הכותל, הזדרזו בדרך כלל עם הביקורות והוטרדו בעצמם מן התופעה, והם פעלו בעניין, אך כל עוד לא תוקנו תקנות עשו זאת למעשה ללא סמכות חוקית. ראו לדוגמה: פרלא אל צ' הופמן, סדרן ראשי ברחבת הכותל, 15 בספטמבר 1968, אה"מ, גל-1-2557; ט' קולק אל ורהפטיג, 27 בנובמבר 1970, ארכיון העיר ירושלים, 2059, 40/10; ש' נתן, יועץ שר התיירות, אל פרלא, 25 בדצמבר 1970, אה"כ; קולק אל ורהפטיג, 17 בינואר 1971, שם; ורהפטיג אל קולק, 20 בינואר 1971, שם; מ' ארנון, מזכיר הממשלה, אל שר התיירות, 30 בינואר 1972, אה"מ, א-7341/3.

68 גץ (לעיל, הערה 44), ה, 29 ביוני 1973 (בטעות נכתב שם 28 ביוני 1973, אך התאריך הנכון הוא 29 ביוני); 4 ביולי 1973.

וביקש מדולגין מימון לתגבור צוות הסדרנים.⁶⁹ הבקשה נענתה ויוזמתו של הרב גץ יצאה אל הפועל, חרף התנגדותם של חלק מן הפקידים במשרד הדתות ובהתערבותו הישירה של מנכ"ל המשרד.⁷⁰ מלבד מספר ויכוחים והתנגדויות לא היו התנגשויות של ממש מצד הבאים אל הכותל.⁷¹ ההקפדה על כללי צניעות ברחבה העליונה התבטאה גם במניעת תפילה מעורבת בשטח זה במקרים אחדים. ב-13 באוגוסט 1973 מנעו האחראים לכותל תפילה ושירה של בני נוער מארצות-הברית, בנים ובנות יחד, שבאו אל הכותל טרם חזרתם לארצם;⁷² ב-14 באוגוסט 1974 פוזרה קבוצת חסידים של הרב שלמה קרליבך, ששרה ורקדה במעורב ברחבה העליונה;⁷³ וב-30 ביולי 1973 הוצבה מחיצה להפרדה בין נשים לגברים ברחבה העליונה, עקב הגעתם של המונים אל הכותל לרגל ראש חודש אב.⁷⁴ הימצאותם של סדרנים בכניסות לרחבה העליונה השפיעה לא רק על אכיפת הצניעות, שלשמה הוצבו שם, אלא אף על צמצום חילול השבת. סדרנים אלה הזהירו את הבאים 'לזרוק את הסיגריות ולהטמין את המצלמות', וכך צומצם חילול השבת הפומבי ברחבה העליונה.⁷⁵ היה זה צעד נוסף בהחלת כללי התנהגות דתיים ברחבה זו.

התפתחות נוספת שאפשר לפרשה כצעד להגדרת מעמדה של הרחבה העליונה כמקום קדוש הייתה הקמתה של גדר אומנותית בכניסה לרחבת הכותל. את ההחלטה על כך קיבלו הממונים על הכותל בסוף שנת 1973, והיא יצאה אל הפועל כעבור כשנתיים, בשנת 1975.⁷⁶ הגרפיקאי צבי שטיינר עיצב את הגדר, על פי הנחיות שקיבל ממשרד הדתות. היא עוצבה כשתי שורות צמודות של מנורות, האחת שקניהן כלפי מעלה והאחרת שקניהן כלפי מטה.⁷⁷ לאור המשמעות של גדר מעוצבת התוחמת בתי כנסת ומדגישה את ייחודם ואת נבדלותם מסביבתם, משמעות שעמדו עליה כאמור גפני ושל-כליפא,

69 פרלא אל הרב א"י דולגין, מנכ"ל משרד הדתות, 10 ביולי 1973, אה"מ, גל-12252/5. יוזמה נוספת של הרב גץ ופרלא הנוכרת במכתב זה הייתה תליית שלטים גדולים בכניסות אל הכותל ובהם אזהרות בדבר כללי הצניעות במקום. ראו למשל: גץ (לעיל, הערה 44), ה, 27 ביוני 1973.

70 גץ (שם), ה, 17 ביולי 1973; 19 ביולי 1973; 22 ביולי 1973.

71 שם, ה, 9 באוגוסט 1973; 10 באוגוסט 1973.

72 שם, ה, 13 באוגוסט 1973. וראו דוגמאות רבות נוספות ביומן.

73 שם, ו, 14 באוגוסט 1974.

74 שם, ה, 30 ביולי 1973. על הצבת מחיצה ברחבה העליונה בשנים האחרונות ראו לדוגמה: ק' נחשוני, 'ט' באב בכותל: "משמרת צניעות" תאכוף הפרדה', ynet, 29 ביולי 2009 (<http://www.ynet.co.il/articles/0,7340,L-3754033,00.html>). לעומת זאת חוות דעת משפטית הורתה לאחרונה כי אין בסמכותו של רב הכותל לאסור תפילה מעורבת ברחבה העליונה, וזו אכן התקיימה ביוני 2016. ראו לדוגמה: מ' גרוזמן ונ' בנדל, 'הישג לרפורמים: רב הכותל לא יוכל למנוע תפילה מעורבת', מקור ראשון, 16 ביוני 2016 (<http://www.nrg.co.il/online/1/ART2/788/632.html>); ע' יוסף, 'תחת מחאה: הרפורמים הגיעו לכותל', news1, 16 ביוני 2016 (<http://www.news1.co.il/Archive/001-D-380156-00.html>).

75 גץ (שם), ה, 12 באוגוסט 1973.

76 שנברגר אל מנהל חברת משה"ב, 23 בדצמבר 1973, אה"כ, גץ (שם), ו, 5 באוקטובר 1975; 13 באוקטובר 1975; הקמת הגדר הושלמה בפברואר 1976. ראו: שם, 15 בפברואר 1976.

77 מ' זליקוביץ, סגן מנהל המחלקה למקומות קדושים, אל י' יערי, חשב משרד הדתות, 16 בנובמבר 1975, אה"כ; גץ (שם), ו, 5 באוקטובר 1975; 20 בנובמבר 1975; 1 בפברואר 1976. נראה כי את הקווים הכלליים של התוכנית התוו אנשי משרד הדתות (ראו: גץ [שם]). שטיינר היה המעצב הגרפי של 'אלבום הכותל המערבי', שהוציא לאור משרד הדתות. ראו: דרוק (לעיל, הערה 40). הוא גם ערך סדרת פרסומים העוסקים בביטויים אומנותיים של נושאים יהודיים. ראו לדוגמה: יפעת ירושלים: הצעות לביטוי אומנותי של נושאים יהודיים, ירושלים 1970; יפעת מועדים: פסח: הצעות לביטוי אומנותי של נושאים יהודיים, ירושלים תשל"ד.

ייתכן שהקמתה של גדר זו נועדה לסמן שגם הרחבה העליונה היא מקום מקודש הנבדל מסביבתו. שילוב עיטור המנורה בגדר זו, בדומה לעיטור המנורה שהוצב על הגדר שתחמה את רחבת התפילה, עשוי לחזק פרשנות זו.⁷⁸

ביוזמתו של הרב גץ נאסרו אכילה ושתייה בכל רחבת הכותל, כולל הרחבה העליונה. בפברואר 1979 עלה בידו לשכנע את הראשון לציון הרב עובדיה יוסף להוציא הוראה כתובה שתאסור את הדבר, והוא ראה בכך ‘הישג ממדרגה ראשונה’.⁷⁹ מספר חודשים מאוחר יותר ביקש מהרב שלמה גורן, הרב הראשי האשכנזי, לקבוע דיון בעניין בישיבת מועצת הרבנות הראשית.⁸⁰ ואכן מועצת הרבנות הראשית החליטה לאסור אכילה ושתייה בכל הרחבה, והחלטה פורסמה בכלי התקשורת.⁸¹ בשטח הכותל נתלו שלטים בדבר האיסור, הושג תיאום עם המשטרה, והיא סייעה באכיפת האיסור.⁸² המהלך שהשלים את הגדרת מעמדה של הרחבה העליונה כמקום מקודש היה קביעת תקנות לשמירה על הכותל המערבי בשנת 1981, וגם את המהלך הזה הוביל הרב גץ. בעקבות המחלוקות על אופיו של הכותל ועל כללי ההתנהגות הראויים בסמוך אליו ובעיקר בשל התנגדותו לקיומה של המחיצה, סירב שר המשפטים לחתום על נוסח התקנות שהציע שר הדתות בשנת 1967, ומכיוון שכך לא היו תקנות בעלות תוקף חוקי לשמירה על הכותל.⁸³ כאמור בשנת 1972 נקבעו תקנות שאסרו צילום ללא רישיון ופשיטת יד בשטח הכותל – וצורפה אליהן מפה שסומן בה שטח זה, שכלל את הרחבה העליונה – אולם לא נקבעו תקנות כוללות להתנהגות במקום.⁸⁴ רק בשנת 1981 נוסחו תקנות מפורטות להתנהגות במקום.⁸⁵ הרב גץ הוביל את המהלך – חרף התנגדויות וקשיי ביורוקרטיה – ואף ניסח את התקנות, במגמה להעניק תוקף חוקי לכללים שנהגו על יד הכותל.⁸⁶ בתקנות אלה הוגדרו ‘הכותל המערבי ורחבתו, לרבות כל מבנה וכל מעבר עילי או תת קרקעי שהכניסה אליהם היא מתוך הרחבה’ מקומות קדושים. הייתה זו הפעם הראשונה שבה הוגדר הכותל המערבי באופן רשמי מקום קדוש.⁸⁷ עם זאת לא צורפה לתקנות מפה.

78 נוסף על כך עיטור המנורה שכיח מאוד בבתי כנסת עתיקים וחדשים כאחד. ראו לדוגמה: אילן (לעיל, הערה 53), עמ’ 14.

79 גץ (לעיל, הערה 44), ח, 28 בפברואר 1979.

80 שם, ח, 8 במאי 1979.

81 שם, ח, 25 במאי 1979; ‘דיון במועצת הרבנות למניעת חילול הכותל והר הזיתים’, דבר, 29 במאי 1979.

82 גץ (שם), ח, 10 ביולי 1979.

83 פרוטוקול ישיבת הממשלה, 13 באוגוסט 1967, אה”מ, ג-16718/5; פרוטוקול ישיבת ועדת הפנים (לעיל, הערה 63);

י’ לימור, ‘צפוי קהל-רבבות בכותל – ערב ט’ באב’, מעריב, 9 באוגוסט 1967.

84 ‘תקנות השמירה על המקומות הקדושים’ (לעיל, הערה 67). וראו גם: גץ (לעיל, הערה 44), ד, 6 בפברואר 1972;

ש’ ברקוביץ, מה נורא המקום הזה: קדושה, פוליטיקה ומשפט בירושלים ובמקומות הקדושים בישראל, ירושלים תשס”ו, עמ’ 275–277.

85 ‘תקנות השמירה על מקומות קדושים ליהודים, תשמ”א–1981’, קובץ התקנות 4252, י”ד בתמוז התשמ”א, 16 ביולי

1981, עמ’ 1212–1213.

86 ה’ וולברשטין, רב הכותל: מסכת חייו של הרב מאיר יהודה גץ, בעריכת ש’ רז, ירושלים תשס”ג, עמ’ 211–213, וראו

במיוחד עמ’ 212, דברי שר הדתות א’ אבוחצירא; גץ (לעיל, הערה 44), ח, 13 ביוני 1978; 15 ביוני 1978; 7 ביוני 1979;

25 ביוני 1979; 5 באוגוסט 1979; 25 בספטמבר 1979; 22 באוקטובר 1979; ט, 19 ביוני 1981; 22 ביוני 1981 – מקורות

אלה מן היומן הם החשובים מתוך אוזורים רבים. הם משקפים את יוזמתו של הרב גץ, טעמיה, מאמציו, ההתנגדויות

והקשיים שנתקל בהם, השגת חתימות שר הדתות ושר המשפטים ותגובות על התקנות.

87 ברקוביץ (לעיל, הערה 84), עמ’ 125.

בשנת 1987 פסקה השופטת אילה פרוקצ'יה כי 'תפיסת ההלכה היהודית והחקיקה החילונית שלאחר מלחמת ששת הימים משקיפים על הכותל ורחבתו המוגדלת כאל מקום קדוש'.⁸⁸ פסק הדין התבסס על שתי הנחות. הנחה אחת הייתה שכפי שתפיסתה של עדה דתית הטוענת לקדושת מקום היא הקובעת כי מקום זה קדוש על פי חוק, כך גם לעניין 'היקפו הפיסי של מקום קדוש'. ההנחה השנייה הייתה שסביר להניח שמתקין התקנות משנת 1981 התכוון לאותו שטח שאליו התכוון מתקין התקנות משנת 1972, שהרי הוא השתמש באותן מילים בהגדרת הכותל ורחבתו, ואם כן יש לכלול בתחום הרחבה את כל השטח הכלול במפה שצורפה לתקנות משנת 1972.⁸⁹ לתקנות של שנת 1981 לא צורפה מפה, נכתב בפסק הדין, 'שכן היקפו המורחב של אזור הכותל חדר בינתיים לתודעת העם ולא נחוץ היה להגדירו במפורט במפה'.⁹⁰ דומה כי אין צורך בניסוח ברור יותר להבהרת התהליך שהתחולל ברחבת כותל, לרבות הרחבה העליונה.⁹¹

רחבת התפילה והרחבה העליונה – דת ולאומיות

כאמור על פי התוכנית המקורית הייתה אמורה הרחבה העליונה לשמש את המבקרים שלא באו להתפלל. אולם למעשה כבר בשנים הראשונות שלאחר מלחמת ששת הימים נהגו רבים מן המבקרים לרדת אל רחבת התפילה ולהגיע עד הכותל עצמו – כפי שעושים גם כיום – ולא הסתפקו במבט על הכותל מרחוק. ההבדל הברור בין המפלס התחתון לבין המפלס העליון בא לידי ביטוי בטקסים הלאומיים שהחלו להתקיים על יד הכותל, בעיקר השבעתם של טירוני הצנחנים וטקסי הפתיחה של יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל – אלה התקיימו תמיד ברחבה העליונה מאז שנוצרה ההפרדה בין המפלסים. טירוני הצנחנים הושבעו בפעם הראשונה על יד הכותל ב-29 ביוני 1967, שלושה שבועות לאחר סיום המלחמה; על האירוע דווח בעיתונות והוא אף צולם והוקרן ב'חדשות גבע'. מאז היה קיום הטקס במקום למנהג קבוע.⁹² בשנת 1969 התקיים לראשונה טקס ממלכתי ברחבת הכותל בערב יום הזיכרון, בהשתתפותם של נשיא המדינה, הרמטכ"ל, אלופים בצה"ל, הרב הצבאי הראשי ואלפי נוכחים. נשיא המדינה הדליק את נר הזיכרון בפתיחת הטקס ונשא נאום לזכר הנופלים.⁹³ משמר כבוד של

88 ת"פ (ירושלים), 2986/87, מדינת ישראל נ' רשת כוללי האידרא, עמותה, והרב שלמה גורן, פסקים, תשמ"ט (ב). מובא אצל: ברקוביץ (שם), עמ' 276.

89 שם.

90 שם, עמ' 277.

91 להתייחסויות בספרות ההלכה למעמדה של רחבה זו ראו: הרב ב' זולטי, 'רחבת הכותל', צהר, טו (אדר ב' תשס"ה), עמ' כח-כט; ש' רבינוביץ' וי"י ברונשטיין, הכותל המערבי: הלכות ומנהגים, ירושלים תשס"ט, עמ' קסב.

92 מ' ברש, 'הצנחנים נשבעו ליד הכותל', ידיעות אחרונות, 30 ביוני 1967; חדשות גבע (או: יומני גבע) מספר 392, אושרו לפרסום על ידי המועצה לביקורת סרטים ומחזות ב-5 ביולי 1967, ארכיון אולפני הרצליה, מספר פריט 028236; ד' רובין, 'בחזרה לכותל', *Israel Defense*, 3 במאי 2012 (בחזרה-לכותל/https://www.israeldefense.co.il/he/content/); ריאיון עם יהודה דוברבני, 11 בפברואר 2018. הפעם הבאה שבה התקיים הטקס הייתה ב-21 בספטמבר 1967. ראו:

'צנחנים הושבעו ליד הכותל', מעריב, 22 בספטמבר 1967; צ' לביא, 'אלול ליד הכותל', שם, 29 בספטמבר 1967.

93 משרד ראש הממשלה, הוועדה לחגיגות יום העצמאות תשכ"ט, 'תכנית ארצית לטקסי יום הזיכרון לחללי מלחמת העצמאות וצה"ל ולחגיגות יום העצמאות תשכ"ט', אה"מ, נ-164; דברי נשיא המדינה בעת הדלקת נר הזיכרון ברחבת הכותל המערבי בערב יום הזיכרון תשכ"ט, שם.

משמר כבוד על יד
נר הזיכרון ברחבת
הכותל המערבי,
בפעם הראשונה
שנערך בה הטקס
הממלכתי בערב
יום הזיכרון,
21 באפריל 1969
(צילום: משה מילנר,
לע"מ)

צה"ל נשאר על יד נר הזיכרון במשך כל יום הזיכרון.⁹⁴ מאז היה טקס זה למנהג של קבע, ודפוסיו הלכו והתגבשו.⁹⁵

הינה כי כן הפרדת המפלסים ברחבת הכותל יצרה הלכה למעשה הפרדה בין שימושו של הכותל כאתר דתי לבין תפקודו כסמל לאומי – או בין ההיבטים הדתיים של האתר לבין אלו הלאומיים. המפלס התחתון היה לבית כנסת אורתודוקסי, ובו באו לידי ביטוי ההיבטים הדתיים של הכותל, והמפלס העליון היה למקומם של הטקסים הלאומיים, שאומנם גם בהם שולבו מרכיבים דתיים, אך עיקרם היה לאומי-ממלכתי. דומה כי יש לראות בכך את השלמתו של התהליך שפקד את הכותל

94 גץ (לעיל, הערה 44), א, ג' באייר תשכ"ט (21 באפריל 1969); 'העצרות המרכזיות של יום-הזכרון לחללי צה"ל יהיו ביום ב' בערב', דבר, 18 באפריל 1969; 'יום הזכרון לחללי צה"ל ומערכות ישראל', שם, 22 באפריל 1969. וראו גם: מ' עזריהו, פולחני מדינה: חגיגות העצמאות והנצחת הנופלים 1948-1956, קריית שדה בוקר תשנ"ה; הנ"ל, 'יחידוש והמשכיות: המסורת היהודית ועיצובם של פולחני הריבונות בישראל', מ' בר-און וצ' צמרת (עורכים), שני עברי הגשר: דת ומדינה בראשית דרכה של ישראל, ירושלים תשס"ב, עמ' 273-294, במיוחד עמ' 293; א' שמיר, לכל יהיו כלא היו: היחידה להנצחת החייל במשרד הביטחון ומיסוד דפוסי הזיכרון הממלכתיים, תל אביב תשס"ד, עמ' 155-157; ש' בהט, 'הכותל וההר: קביעתו של טקס יום הזיכרון לחללי מערכות ישראל אל מול הכותל המערבי ומשמעותה', אופקים בגיאוגרפיה, 94 (תשע"ח), עמ' 74-89.

95 ראו לדוגמה: גץ (שם), ב, ג' באייר תש"ל (9 במאי 1970); ג, ב' באייר תשל"א (27 באפריל 1971); 'יום הזכרון לחללי צה"ל ייפתח הערב בצפירה ובהדלקת נר זכרון', דבר, 21 באפריל 1969; 'י' ביצור, 'טכסי יום הזכרון החלו אמש בהדלקת נר-זכרון ליד הכותל – עלי-ידי הנשיא', מעריב, 10 במאי 1970. על דתיותו של טקס יום הזיכרון ראו: ע' אלמוג, הצבר: דיוקן, תל אביב תשנ"ז, עמ' 64; עזריהו, פולחני מדינה (שם), עמ' 150-153.

בעת החדשה – ההיבטים הדתיים וההיבטים הלאומיים של האתר, ששיקפו את המשמעויות הסמליות שניתנו לו בעת החדשה, התממשו למולו אלה לצד אלה. עם זאת אין ספק שבמתח שבין ההיבטים האלה, שבא לידי ביטוי במחלוקות הגדולות שהתגלעו סביב הכותל אחרי מלחמת ששת הימים, גבר המרכיב הדתי, התדיר יותר, הדומיננטי יותר והצמוד לכותל, בעוד שהמרכיב הלאומי נדחק מעט מן הכותל עצמו ונאלץ להסתפק ברחבה העליונה, הנשקפת אל מול הכותל אך רחוקה ממנו מרחק כלשהו. הכותל המערבי היה בראש ובראשונה למקום תפילה, ונקשרו בו גם משמעויות לאומיות. ולא זו בלבד. בשנת 1979 הגיש חבר הכנסת שלמה לורנץ, איש 'אגודת ישראל', שאילתא לשר הדתות ובה ביקש לברר מדוע השר מאפשר את קיומם של טקסים ברחבת הכותל. הרב גץ, שהשאיילתא הועברה אליו מלשכת מנכ"ל המשרד עם בקשה רחופה להצעת תשובה, חשש כי הטלת איסור על קיומם של טקסים יעורר התנגדויות, ובעיקר חשש 'מבג'ץ אשר חלילה עלול להרוס כל מה שבנינו בסבלנות צעד אחר צעד'. בהצעה לתשובה שהגיש למנכ"ל ב-1 ביולי 1979 הדגיש הרב גץ את 'ייחודו של הכותל כמקום תפילה', אך ציין כי 'אין להתעלם מכמיהתם של בני עמנו בארץ ובתפוצות אליו'. הוא תיאר את הטקסים הממלכתיים המתקיימים ברחבת הכותל ואת מאמציהם של האחראים לכותל 'לשמור על קדושתו וצביונו'.⁹⁶ בכך לא תם הדיון בנושא. באותה עת פסק הרב בצלאל זולטי, רבה האשכנזי של ירושלים, כי אין לקיים טקסים ברחבה העליונה, שכן מעמדה הוא כשל בית כנסת וחלה בה קדושת בית כנסת.⁹⁷ ב-10 ביולי נפגש הרב גץ עם הרב זולטי ודן עימו בנושא. בתום הדיון החליטו השניים כי גם להבא יותר לקיים טקסים ממלכתיים ברחבה העליונה, אך רק כאלה שבמהלכם נאמרת תפילה. הרב גץ הודיע על ההחלטה לרב שלום משאש, רבה הספרדי של ירושלים וזכה אף לתמיכתו.⁹⁸ ב-15 ביולי סיכמו הרב גץ ומנכ"ל משרד הדתות ישראל ליפל את מדיניות קיום הטקסים ברחבת הכותל, על פי מה שהוחלט בפגישה עם הרב זולטי.⁹⁹ הינה כי כן מבחינתם של הממונים על הכותל אפילו הטקסים הממלכתיים-הלאומיים המשיכו להתקיים ברחבה העליונה רק משום ששולבה בהם תפילה – הייתה בכך דחיקה נוספת של הלאומיות מן הכותל המערבי.

דת ולאומיות בחברה היהודית – המאבק על הכותל המערבי כמקרה מבחן

תפיסתם של גורמים ציוניים את הכותל כסמל בעל משמעות לאומית, לצד זו הדתית ואולי אף כתחליף לה, עשויה להתפרש בדרכים שונות, בהתאם לאסכולות בחקר הלאומיות המודרנית שהתפתחו בעשורים האחרונים ולהשקפותיהן באשר לזיקה של תנועות לאומיות מודרניות להיסטוריה של קבוצות אתניות או תרבותיות שקדמו להופעתה של התנועה הלאומית.¹⁰⁰

96 גץ (שם), ח, 1 ביולי 1979.

97 זולטי (לעיל, הערה 91), עמ' כח-כט.

98 גץ (לעיל, הערה 44), ח, 10 ביולי 1979.

99 שם, ח, 15 ביולי 1979.

100 אפשר לחלק את הגישות העיקריות בחקר הלאומיות המודרנית כך: הגישה הפרימורדיאליסטית, המניחה כי לאומים – בעלי שפה, מיתוסים ומנהגים משותפים – היו קיימים מימי קדם, גם אם לא תמיד באו לידי ביטוי פוליטי ממש;

האסכולה המודרניסטית מייחסת חשיבות מועטה לטענות לקשר בין תנועות לאומיות מודרניות לבין קבוצות אתניות או תרבותיות היסטוריות, ורואה בלאומיות תוצר מודרני, הקשור לתהליכי המודרניזציה.¹⁰¹ ארנסט גלנר, מראשי אסכולה זו, ראה בלאומיות תולדה של שינויים טכנולוגיים והכרח כלכלי. הוא טען כי המעבר מחברה אגררית לחברה מתועשת, שמתרחשים בה תהליכי צמיחה ושינוי מתמידים, יצר צורך בכוח עבודה אחיד בחינוכו, בתרבותו ובשפתו, שאפשר להניעו ממקום למקום ולהפעילו על פי הצרכים המשתנים. כדי להכשיר כוח עבודה כזה הוקמה מערכת חינוך ממלכתית, שרק היא יכלה לספק את החינוך הנדרש, והיא זו שיצרה תרבות משותפת ותחושת שייכות ושיתוף בקרב האזרחים. לטענתו המדינה קדמה ללאומיות ולא להפך.¹⁰² ההיסטוריון המרקסיסטי אריק הובסבאום ביטא עמדה קיצונית יותר וטען כי הלאומיות היא כלי שרת מניפולטיבי בידיהן של אליטות, המייצרות במכוון תודעה לאומית מזויפת כדי לבצר את מעמדן, להרחיק זרים ולסכל מהפכנות או דמוקרטיזציה בקרב ההמון.¹⁰³

לעומת אסכולה זו התפתחה האסכולה האתנית-הסימבולית, שדוברה החשוב, אנתוני סמית, שהיה תלמידו של גלנר, פיתח עמדה מורכבת יותר, הניצבת בין הגישה הפרנציאליסטית לגישה

הגישה הפרנציאליסטית, המניחה כי היווצרותן של אומות היא תוצאה של תהליכים היסטוריים ארוכים ומתמשכים; הגישה האתנית-הסימבולית, הרואה את הלאומיות כתופעה מודרנית אך מניחה כי ללאומים המודרניים קדמו קבוצות אתניות או תרבותיות בעלות סמנים תרבותיים משותפים שנמשכו לתוך הלאום המודרני; הגישה המודרניסטית, הרואה את הלאומיות כתופעה מודרנית שאין לה (או כמעט אין לה) זיקה לקבוצות אתניות או תרבותיות שקדמו לה. ראו: A.D. Smith, *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism*, Hanover, NH 2000, pp. 5–60; בתרגום לעברית: א"ד סמית, האומה בהיסטוריה, תרגמה א' ברויאר, ירושלים תשס"ג, עמ' 19–81. בגוף המאמר אתיחס רק לגישה האתנית-הסימבולית ולגישה המודרניסטית, שהן הרווחות היום במחקר.

101 ה' קוהן וא' כדורי היו מבשריה של אסכולה זו מבחינת איחורה של תופעת הלאומיות. ראו: H. Kohn, *The Idea of* Nationalism: A Study in its Origins and Background, New York 1944; E. Kedourie, *Nationalism*, London 1960; E. Gellner, *Nations and Nationalism*, Oxford 1983; בתרגום לעברית: א' גלנר, לאומים ולאומיות, תרגם ד' לאור, תל אביב תשנ"ד.

102 E.J. Hobsbawm, 'Mass Producing Traditions: Europe, 1870–1914', idem & T. Ranger (eds.), *The Invention of Tradition*, Cambridge 1983, pp. 263–307; idem, *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality*, Cambridge 1990; בתרגום לעברית: א' הובסבאום, לאומיות ולאומים מאז עידן המהפכה, תרגמה ע' שורר, תל אביב 2006. וראו: ח' בן-ישראל, בשם האומה: מסות ומאמרים על לאומיות וציונות, קריית שדה בוקר תשס"ד, עמ' 70, 109. את האסכולה המודרניסטית אפשר לחלק לחוקרים מודרניסטים, המאחרים את התופעה אך אינם מערערים על ממשותה, ולפוסט-מודרניסטים, המערערים על ממשותה של הלאומיות. ראו: י' קונפורטי, 'היהודי החדש במחשבה הציונית: לאומיות, אידאולוגיה והיסטוריוגרפיה', ישראל, 16 (תש"ע), עמ' 63–96, במיוחד עמ' 66, הערה 12. אחד החוקרים הבולטים באסכולה זו הוא ב' אנדרסון, שטבע את המושג קהילות מדומיינות. ראו: B. Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*, London 1983; בתרגום לעברית: ב' אנדרסון, קהילות מדומיינות: הגיגים על מקורות הלאומיות ועל התפשטותה, תרגם ד' לאור, תל אביב תשנ"ט. על תפיסתו ועל הפרשנויות שנקשרו בה ראו: בן-ישראל (שם), עמ' 108–109, 136–137. חוקרים בולטים המבקרים את האסכולה המודרניסטית וסבורים שהלאומיות הייתה קיימת בהיסטוריה האנושית ואינה בהכרח תופעה מודרנית, ושייתכן קיומן של אומות לפני התעוררות הלאומיות המודרנית הם ס' גרוסבי, א' רושולד וע' גת. ראו: S.E. Grosby, *Nationalism: A Very Short Introduction*, Oxford 2005; A. Roshwald, *The Endurance of Nationalism: Ancient Roots and Modern Dilemmas*, Cambridge 2006; A. Gat & A. Yakobson, *Nations: The Long History and Deep Roots of Political Ethnicity and Nationalism*, Cambridge 2013.

המודרניסטית.¹⁰⁴ הוא קיבל את הטענה שהלאומיות היא תופעה מודרנית, אך סבר כי אין להבינה בלי לעמוד על שורשיה הקדם-מודרניים. לטענתו להופעת הלאומיות קדמו קבוצות אתניות, שהיו מלוכדות באמצעות סממנים תרבותיים וסמליים שנמשכו גם אל הלאומיות המודרנית.¹⁰⁵

מחלוקת זו קיימת גם באשר לציונות.¹⁰⁶ חוקרים כדוגמת יוסי דהאן והנרי וסרמן אימצו את התיאוריה המודרניסטית, וטענו כי עד שלהי המאה התשע עשרה היו היהודים עדה דתית בלבד, וכי רק התעוררות הלאומיות באירופה הניעה אותם להמציא את האומה הישראלית ולבקש לה מימוש פוליטי.¹⁰⁷ לעומתם חוקרים כדוגמת גדעון שמעוני וגור אלרואי טענו כי במקרה של הציונות מתאימה יותר תפיסתו האתנית-הסימבולית של סמית, שעל פיה הלאומיות המודרנית נבעה מן הצורך של קבוצה אתנית-תרבותית לשמר את עצמה מפני הכחדה באמצעות הקמת מדינה.¹⁰⁸ לפי גישה זו יש לראות בציונות תנועה לאומית מודרנית אשר נולדה כתוצאה מתהליכים מודרניים שפעלו על קבוצה אתנית-תרבותית יהודית קיימת, בעלת סממנים דתיים ותרבותיים ייחודיים, מיתוסים משותפים וייתכן שאף שאיפות פוליטיות מסוימות גם אם בלתי ריאליזטיות; סממניה וסמליה של קבוצה זו המשיכו להתקיים בתנועה הלאומית המודרנית, גם אם בפרשנויות חדשות.

נראה כי בעיני חוקרים המחזיקים בגישה מודרניסטית בחקר הלאומיות ובחקר הציונות, בעיקר אלה שאימצו את תפיסתו של הובסבאום, אימצו ו'הלאמתו' של הכותל המערבי בתנועה הציונית עשויים להתפרש כשימוש אינסטרומנטלי ואולי אף מניפולטיבי בסמל היסטורי ודתי של עדה דתית ככלי לבניית תודעה לאומית בקרב ההמון. לעומת זאת לפי הגישה האתנית-הסימבולית עשוי הדבר

104 חוקרים בולטים באסכולה הפרניאליסטית הם 'י' סטון-ווטסון, א' הייסטינגס וג' ארמסטרונג. ראו: H. Seton-Watson, *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism*, London 1977; A. Hastings, *The Construction of Nationhood: Ethnicity, Religion, and Nationalism*, Cambridge 1997; J. Armstrong, *Nations before Nationalism*, Chapel Hill, NC 1982.

105 סמית (לעיל, הערה 100). על ההתפתחות שחלה במחקרו של סמית עד גיבוש התפיסה האתנית-הסימבולית ראו: בן-ישראל (לעיל, הערה 103), עמ' 408-409.

106 רבים מן התיאורטיקנים התייחסו בעצמם למקרה של הציונות, כחננו את התאמתה לגישתם, וביקשו להראות כיצד חלה גישתם גם על מקרה זה. ראו לדוגמה (ההפניות מכוונות לספרים בתרגום העברי): גלנר (לעיל, הערה 102), עמ' 9-12; אנדרסון (לעיל, הערה 103), עמ' 184; הובסבאום (לעיל, הערה 103), עמ' 73; סמית (שם), עמ' 92. לדיון נרחב במידת חלותן של הגישות השונות על הציונות ראו: בן-ישראל (שם), עמ' 99-120; ג' שמעוני, 'תרומו של תיאוריות על הלאומיות לחקר הציונות כתנועה לאומית', ד' יעקובי (עורך), מתנועה לאומית למדינה, ירושלים תשס"ב, עמ' 11-19; א' מלאך, 'חקר הלאומיות והמקרה הישראלי-יהודי', עיונים בתקומת ישראל, 26 (תשע"ו), עמ' 135-173.

107 'י' דהאן וה' וסרמן (עורכים), להמציא אומה: אנתולוגיה, רעננה תשס"ז. ספר זה הוא אסופת מאמרים הנוקטים כולם את הגישה המודרניסטית ומחילים אותה על הלאומיות היהודית. וראו בעיקר את פרק המבוא שכתבו העורכים, שם, עמ' 11-28. עמדה זו זכתה לחיזוק ולפרסום בספרו של ש' זנד, מתי ואיך הומצא העם היהודי? תל אביב 2008, ושותפים לה חוקרים נוספים.

108 ג' שמעוני, 'הלאומיות היהודית כלאומיות אתנית', י' ריינהרץ, 'י' שלמון וג' שמעוני (עורכים), לאומיות ופוליטיקה יהודית: פרספקטיבות חדשות, ירושלים תשנ"ז, עמ' 81-92; ג' אלרואי, 'הקשר בין היה היה עם לתודעה של לאום', נ' רוטנברג וא' שביד (עורכים), לאום מלאום: עיונים בשאלות של זהות לאומית, עם ולאומיות, ירושלים תשס"ח, עמ' 56-69. בן-ישראל הרחיקה לכת וטענה כי תפיסתו של סמית לא רק הולמת את הציונות אלא מבוססת עליה. ראו: בן-ישראל (לעיל, הערה 103), עמ' 114-115. יש לציין את דבריה החשובים של בן-ישראל שבניגוד לניסיונות ההכליל ולהעניק הגדרות אחידות ללאומיות באשר היא, קיימים הבדלים בעניין זה בין תנועות לאומיות שונות ולעיתים אף בתוך אותה תנועה לאומית עצמה. ראו: שם, עמ' 448.

להתפרש כביטוי להמשך קשר אותנטי של קבוצה אתנית-תרבותית יהודית לאתר, קשר שקיבל פנים חדשות בעקבות התעוררותה והתגבשותה של תנועה לאומית יהודית מודרנית.¹⁰⁹

ראיית הכותל כסמל לאומי קשורה גם לסוגיית היחסים בין הלאומיות המודרנית לדת. בעבר רווחה התפיסה שהלאומיות המודרנית התפתחה בין היתר על רקע שקיעתה של הדת, בניגוד לדת ואולי אף כתחליף לה.¹¹⁰ אך חוקרים רבים עמדו דווקא על הזיקה ועל ההשפעות ההדדיות שבין השתיים בתנועות לאומיות שונות.¹¹¹ השימוש במערכת סמלים דתית תוך יציקת משמעויות לאומיות לסמלים הישנים רווח בתנועות לאומיות, ובהן התנועה הלאומית היהודית.¹¹² תופעה זו התקיימה ביתר שאת בציונות, בשל הקשר ההדוק בין הדת ללאום ביהדות, שכבר עמד עליו בהרחבה יוסף שלמון.¹¹³

הדבר בא לידי ביטוי בחגי ישראל המסורתיים, שניתנה להם משמעות סמלית חדשה ולאומית במקום זו הדתית – למשל פסח היה לחג חירות לאומי, חנוכה לחג ניצחון במלחמת שחרור, ושבעות לחג הביכורים הציוני.¹¹⁴ תהליך דומה של שינוי משמעויות עברו טקסטים – ראש וראשון בהם התנ"ך – ואתרים מקודשים, ובהם הכותל המערבי.¹¹⁵

109 כמובן כך הדבר גם לפי הגישה הפרימורדיאליסטית והגישה הפרניאליסטית.

110 ראו לדוגמה: קוהן (לעיל, הערה 101); C. Hayes, *Nationalism: A Religion*, New York 1960; כדורי (לעיל, הערה 101). כפי שהעיר מלאך, תפיסה זו מבוססת על הנחת קשר בין שלושה מרכיבים: לאומיות, מודרניות וחילון; ערעור על הקשר בין שלושה מרכיבים אלה מערער גם את ההנחה בדבר חילוניותה של הלאומיות והתנגדותה לדת. מלאך עצמו, כמו חוקרים פרימורדיאליסטים, ערער על הקשר בין לאומיות למודרניות. ראו: א' מלאך, 'מחשבה מחודשת על מבשרי הציונות בעקבות חקר הלאומיות העכשווי', א' ידידיה (עורך), עת לחננה: הרב צבי הירש קלישר וההתעוררות לציון, ירושלים תשע"ד, עמ' 17-35. אחרים ערערו על הקשר ההכרחי בין מודרניות לחילון. ראו לדוגמה: ש"ג אייזנשטדט, ריבוי המודרניות, תרגמה ר' בראילן, ירושלים תש"ע. והיו שערערו על הקשר בין שלושת המרכיבים. ראו: י' שנהב, 'מעולם לא הייתה הלאומיות מודרנית (וחילונית)': על הכלאה וטיהור אצל ברונז לאטור, תיאוריה וביקורת, 26 (אביב 2006), עמ' 75-88.

111 ראו לדוגמה: י' שלמון, דת וציונות: עימותים ראשונים, ירושלים תש"ן; ש' אלמוג, 'ריינהרץ וא' שפירא (עורכים), ציונות ודת, ירושלים תשנ"ד; בן-ישראל (לעיל, הערה 103), עמ' 151-195; M. Hroch, *Social Preconditions of* National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations, Cambridge 1985, pp. 139-145; R. Brubaker, 'Religion and Nationality: Four Approaches', *Nations and Nationalism*, 18, 1 (2012), pp. 2-20. לדעתי יש חשיבות רבה בדבריה של גרינפלד, שעמדה על הרבגוניות הקיימת במערכת היחסים שבין הלאומיות המודרנית לדת בתנועות הלאומיות השונות. ראו: ל' גרינפלד, 'הדת המודרנית?', נ' הורוביץ (עורך), דת ולאומיות בישראל ובמזרח התיכון, תל אביב תשס"ג, עמ' 29-51.

112 ראו לדוגמה: ש"ג אייזנשטדט, 'הערות לבעיית ההמשכיות של הדפוסים ההיסטוריים היהודיים בחברה הישראלית, כיוונים, 6 (חורף תש"ס), עמ' 69-84; במיוחד עמ' 71; א' שפירא, 'יהדות וישראליות – מבט היסטורי', הורוביץ (שם), עמ' 205-224, במיוחד עמ' 211-212; בן-ישראל (שם), עמ' 81-83, 149-195.

113 י' שלמון, 'דת ולאומיות בתנועה היהודית הלאומית', א' בראלי ופ' גינזוס (עורכים), הציונות: פולמוס בן זמננו, קריית שדה בוקר תשנ"ז, עמ' 366-376. וראו: בן-ישראל (שם), עמ' 183-195, 441-448; ברובייקר (לעיל, הערה 111), עמ' 9. לניתוח אחר של האומה והדת והיחסים ביניהם ולמסקנה הפוכה מזו של שלמון ראו: י' עילם, קץ היהדות: אומת-הדת והממלכה, תל אביב 2000.

114 ד' כנעני, העליה השנייה העובדת ויחסה לדת ולמסורת, תל אביב 1975, עמ' 101; ש' אבנרי, 'הציונות והמסורת הדתית היהודית: הריאלקטיקה של גאולה וחילון', אלמוג, ריינהרץ ושפירא (לעיל, הערה 111), עמ' 15; א' שפירא, 'המטוטיוס הדתיים של תנועת העבודה', שם, עמ' 318-325; הנ"ל (לעיל, הערה 112), עמ' 212-213; אלמוג (לעיל, הערה 95), עמ' 67-68, 91-97; מ' זעירא, קרועים אנו: זיקתה של ההתיישבות העובדת בשנות העשרים אל התרבות היהודית, ירושלים תשס"ב, עמ' 222-256; שלמון (שם), במיוחד עמ' 369.

115 תופעה דומה קיימת במקומות קדושים אחרים. ראו למשל: י' אלמכיאס, "בשדמות בית-לחם" – קבר רחל ובית לחם בתודעה הציונית 1882-1948, מחקרי יהודה ושומרון, כו, 1 (תשע"ז), עמ' 101-120. וראו גם: י' בילר, 'פולחן ומקום

כפי שכתב שלמון, השימוש של הלאומיות המודרנית בכלל ושל הציונות בפרט במרכיבים של המסורת הדתית לעיצוב הזהות הלאומית קושר בין השניים בקשר גורדי, אך דווקא בו יש פוטנציאל של חיכוך מתמיד בין הצדדים.¹¹⁶ בעיני גורמים דתיים, ציוניים ולא-ציוניים, המשיכו הסמלים הישנים להיות בראש ובראשונה סמלים דתיים.¹¹⁷ עובדה זו הובילה לעיתים לחיכוך בין דתיים לחילונים בתנועה הציונית, שכן, כפי שכתבה אביבה אביב, 'גם אם הציונים החילוניים נוטלים סמלים ותכנים דתיים, הרי הם נוטלים אותם לצרכיהם ומספקים להם משמעויות חדשות, שאינן דתיות, אלא שאובות מעולמם הלאומי החילוני [...] מן העבר השני, התביעות של הציונים הדתיים מבוססות על אי-השלמה עקרונית, הן עם אופיין החילוני של התנועה הציונית ומסגרותיה, והן עם הפרשנויות החדשניות של הסמלים הדתיים'.¹¹⁸ על אחת כמה וכמה הכעיס תהליך זה גורמים חרדיים שהתנגדו לציונות מכול וכול.¹¹⁹ גם אם יש צדק בדבריהם של חוקרים כדוגמת יוסי יונה, שביקרו את טענתם של אליעזר דון-יחיא וישעיהו ליבמן בדבר חילונם המוחלט של הסמלים הדתיים בדת האזרחית בישראל, ושטענו כי המרכיב הדתי נותר קיים בסמלים הללו בגלוי או בסתר,¹²⁰ לא כך נתפס הדבר בעיני הקבוצות היריבות.

המאבק על עיצוב המרחב הסמוך לכותל המערבי אחרי מלחמת ששת הימים, מאבק שנבע מן השאלה אם הכותל הוא בעיקר אתר דתי או לאומי, היה דוגמה מובהקת לחיכוך הנזכר. מעמדו החשוב של האתר הן בעיני הגורמים הדתיים הן בעיני הגורמים החילוניים, שהתעצם בעקבות מלחמת ששת הימים,¹²¹ והיותו סמל לשאיפותיהם של אלה ושל אלה, השפיעו על אופיו של המאבק ועל חריפותו.

קדוש בדת האזרחית וברת העממית בישראל, מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי, יט-כ (תשנ"ז-תשנ"ח), עמ' 65-84, במיוחד עמ' 65-67. על מושג הקדושה החילוני ראו למשל: ספונזיק (לעיל, הערה 4), עמ' 167-168; ר' חבלין, זמן יהודי ישראלי: חג ומועד כמפתח לשיח זהות, תל אביב תשס"ט, עמ' 126-132. על ביטוייה של מערכת יחסים בין דת ללאומיות בבתי כנסת בארץ-ישראל ראו לאחרונה: ר' גפני, תחת כיפת הלאום: בתי כנסת ולאומיות בארץ ישראל בתקופת המנדט, קריית שדה בוקר תשע"ז, במיוחד עמ' 11-12.

116 שלמון (לעיל, הערה 113), עמ' 366.

117 כלשונו של כץ: 'הסמלים הדתיים ממלאים כאן [בחברה הישראלית] תפקיד כפול. בהם נאחזת החוויה הדתית של בעלי הרוח הנוטים לכך, והם משמשים נקודת אחיזה להזדהות ציבורית במרחב לאומי וכללי-ישראלי כאחד. אם לא עברו הסמלים הדתיים בישראל מודרניזציה, מכל מקום הם יצאו לשימוש סקולארי, יותר נכון אף לשימוש סקולארי-לאומי' (י' כץ, אופיה היהודי של החברה הישראלית, ירושלים תשל"ח, עמ' 17-18). וראו גם: א' דון-יחיא, 'חילון, שלילה ושילוב; תפיסות של היהדות המסורתית ומושגיה בציונות-הסוציאליסטית', כיוונים, 8 (קיץ תש"ס), עמ' 29-46, במיוחד עמ' 31-38; א' דון-יחיא ו' ליבמן, 'הדילמה של תרבות מסורתית במדינה מודרנית: תמורות והתפתחויות ב"דת האזרחית" של ישראל', מגמות, 4 (אב תשמ"ד), עמ' 461-485 (וראו: י' יונה, "איים של קדושה בים של חילוניות": ליברליזם פוליטי בהגותו של ישעיהו ליבוביץ', הנ"ל ו' גודמן [עורכים], מערבולת הזהויות: דיון ביקורתי בדתיות ובחילוניות בישראל, ירושלים 2004, עמ' 216-248, במיוחד עמ' 216-217); שפירא (לעיל, הערה 114), עמ' 301-328, במיוחד עמ' 313; חבלין (לעיל, הערה 115), עמ' 29-30. והשוו: י' גודמן ו' פישר, 'להבנתן של חילוניות ודתיות בישראל: תיזת החילון וחלופות מושגיות', יונה וגודמן (שם), עמ' 346-390.

118 א' אביב, החברה הישראלית: מתחים ומאבקים, תל אביב תשנ"ג, עמ' 11. וראו גם: א' יער ו' שביט, 'הזהות הקולקטיבית בחברה היישובית', הנ"ל (עורכים), מגמות בחברה הישראלית, א, תל אביב תשס"א, עמ' 214.

119 א' לוז, מקבילים נפגשים: דת ולאומיות בתנועה הציונית במזרח-אירופה בראשיתה (1882-1904), תל אביב תשמ"ה, עמ' 171.

120 יונה (לעיל, הערה 117). וראו גם: שנהב (לעיל, הערה 110).

121 ש' בהט, 'מדוע נהרסה שכונת המוגרבים שליד הכותל', מחקרי יהודה ושומרון, כו, 1 (תשע"ז), עמ' 121-138.

שני הצדדים ראו בכותל מקום קדוש – אלה בעיקר במוכנו הדתי של המונח ואלה בעיקר במוכנו הציוני-הלאומי – ותפיסות אלה באו לידי ביטוי בדבריהם של הגורמים הדתיים מן העבר האחד, ושל השר קול, שהיה ראש המדברים נגד הקניית אופי דתי בעיקר למקום, מן העבר האחר. מנקודת מבט זו יש לראות את משמעות עיצובה של רחבת הכותל כבית כנסת אורתודוקסי ואת דחיקת רגלה של הלאומיות מן האתר בעקבותיו. ייתכן שזהו מקרה מבחן, המלמד על תהליכים שפקרו את החברה הישראלית בשנים שאחרי מלחמת ששת הימים, שנים שבהן התעצם מעמדם של הגורמים הדתיים ושל הדתיות במרחב הציבורי הישראלי.¹²²

סיכום

עד אמצע שנת 1968 התגבש מראָה של רחבת הכותל המערבי כפי שהוא למעשה עד היום. השטח הגדול שעל יד הכותל חולק לשני אזורים נפרדים, לתפילה ולביקורים, וברחבת התפילה הוצבה מחיצה להפרדה בין גברים לנשים. בכך הפכה רחבת התפילה לבית כנסת אורתודוקסי לכל דבר ועניין. כפי שהראה ספוזניק, מראשית המאה העשרים החל הכותל לשמש כסמל לאומי נוסף על היותו סמל דתי ומקום תפילה. בשנת 1967, כאשר עברה העיר העתיקה בירושלים לשלטון ישראל ורשויות המדינה התבקשו לעצב את סביבת הכותל לאחר הריסתה של שכונת המוגרבים, התגלעו מחלוקות נוקבות על משמעותו העיקרית, שלפיה יש לעצבו. היו שביקשו להקנות לאתר אופי לאומי ולייחד בו גם מקום לתפילה, והיו שביקשו לראות בו אתר דתי – בלבד או בעיקר. לבסוף גברה ידם של הגורמים שביקשו לראות בכותל בעיקר מקום תפילה וסמל דתי, ומאפייניו הלאומיים נדחקו הלאה ממנו, אל רחבה מרוחקת קמעה ומוברלת מאזור התפילה. ברחבה זו באו לידי ביטוי ההיבטים הלאומיים של האתר, בעיקר באמצעות שני הטקסים העיקריים שהחלו להתקיים בה: השבעתם של טירוני הצנחנים וטקס הפתיחה לאירועי יום הזיכרון לחללי צה"ל, אך גם אלה נתונים היו לפיקוחם של הגורמים הדתיים, שלהם ניתנה הסמכות לניהולו של המקום בפועל. עם השנים הייתה גם רחבה זו למקום קדוש, שנאכפו בו כללי התנהגות דתיים. אופיו הדתי של הכותל, שנקבע מייד לאחר מלחמת ששת הימים, ושהתחזק עם השנים בעקבות תהליכים איטיים שהובילו האחראים לאתר, נותר בעינו למעשה עד היום, חרף ביקורות שנמתחו על כך מצד גורמים שונים. דומה כי הציבור הישראלי והיהודי השלים חיש מהר עם הפיכתה של רחבת הכותל לאתר דתי, והמחלוקת העיקרית שנותרה נסבה על אופיו הדתי המדויק של האתר ועל מקומם של הזרמים הלא-אורתודוקסיים בו. עם זאת על אף דחיקתן של המשמעויות הלאומיות של הכותל, הן לא הורחקו ממנו לחלוטין, ובאו לידי ביטוי בעיקר בחלק הכותל שמדרום לרחבה, שהוגדר מאוחר יותר גן ארכיאולוגי. גן זה, שיש להרחיב בעניינו במקום אחר, נוצר בידי ארכיאולוגים ישראלים שחפרו במקום בעיקר כדי לחשוף את העבר היהודי ולאפשר לציבור הרחב חוויה היסטורית-לאומית של מפגש עם תקופות פאר בעברו של העם.

122 י' גודמן ו' יונה, 'מבוא: דתיות וחילוניות בישראל – אפשרויות מבט אחרות', הנ"ל והנ"ל (לעיל, הערה 117), עמ' 9-45, במיוחד עמ' 16-17; שפירא (לעיל, הערה 112), עמ' 219-220.

